
MAGYAR

ORVOSI

NYELV

MAGYAR ORVOSI NYELV

MEGJELENIK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ORVOSI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
A MAGYAR ORVOSI KAMARA ÉS AZ EURÓPAI NŐGYÓGYÁSZATI RÁK AKADÉMIA,
AZ ERDÉLYI MÚZEUM EGYESÜLET ÉS A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM
GONDOZÁSÁBAN

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Prof. dr. Bősze Péter

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK

Prof. dr. Berényi Mihály

Prof. dr. Bertók Lóránd

Prof. dr. Gaál Csaba

SZERKESZTŐ

Makra Júlia

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR

Barabás Terézia

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Elnök:

Prof. dr. Vizi E. Szilveszter

Tagok:

Prof. dr. Balázs Géza, prof. dr. Grétsy László, prof. dr. Gyéresi Árpád, prof. dr. Horváth Attila, dr. Kapronczay Katalin,
prof. dr. Keszler Borbála, prof. dr. Kiefer Ferenc, prof. dr. Kiss Jenő, dr. Kovács Éva, dr. Kuna Ágnes,
prof. dr. Kupcsulik Péter, prof. dr. Lapis Károly, dr. Ludányi Zsófia, prof. dr. Palkovits Miklós, prof. dr. Prószék Gyula,
prof. dr. Sótónyi Péter, prof. dr. Telegdy Gyula

A kiadvány a Magyar
Tudományos Akadémia
támogatásával készült.

A Magyar Orvosi Nyelv évente kétszer jelenik meg. Az érdeklődők a www.orvosinyelv.hu
honlapon találják; ingyen letölthetik.

KIADÓ: Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia Alapítvány

CÍME: 2092 Budakeszi, József A. u. 25.

TELEFON: 36 20 359 7792

E-LEVÉL: bosze@eagc.eu

HONLAP: www.orvosinyelv.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Balogh Judit** ■ Népi babonák, nyelvi kifejezések a gyerekszületésről 54
- Gaál Csaba** ■ Technika és technológia 62
- Keszler Borbála** ■ Az orvosi nyelvhez kapcsolódó állandósult szókapcsolatok, szólások és közmondások (frazémák) régen és ma 65
- Rácz János** ■ Növénynevek a gyógyítás nyelvéből 70
- Radó Gábor** ■ A szemészeti nevezetek első magyarítása Fabini János tankönyvében (melyt Vajnócz János fordított magyarra) .. 76
- Szabó T. Attila** ■ Az *Egész Orvosságról való Könyv* (1577k) és a *Herbárium* (1578) üzenetei Colosvartól Kolozsvárig és tovább 79
- Bősze Péter** ■ A magyar tudományos közlések nyelvének alakulása orvosi folyóiratainkban – Markusovszky Lajos 83

SZÖVEGCISISZOLÁS

- Berényi Mihály,** ■ Mondatcisiszolás, példák keverék orvosi nyelvünkéből,
Bősze Péter fogalmazási ficamok 90

HÍREK

- Megjelent *A Magyar Orvosi Nyelv története* 94
Szerkesztők: Bősze Péter, Kapronczay Katalin,
Keszler Borbála
Írták: Balogh Judit, Balázs Géza, Bősze Péter, Donáth Tibort,
Dörnyei Sándor, Grabarits Istvánt, Gyéresi Árpád,
H. Péter Mária, ifj. Kaán Miklós, Kapronczay
Károly, Kapronczay Katalin, Keszler Borbála, Kiss Jenő,
Kiss László, Magyar László András, Molnár László,
Nagy Ágota, Nyáry Szabó László, Radó Gábor, Rácz János,
Szabó Attila, Szabó T. Attila, Tóth Etelka, Varga Mónika

Balogh Judit

Népi babonák, nyelvi kifejezések a gyerekszületésről

BEVEZETÉS

A termékenység, a születés mindig is központi eleme volt az emberi életnek, sokáig azonban csak a hiedelmek, a vallás, a másoktól hallott ismeretek befolyásolták, hogy mit képzeltek róla az emberek, hogyan értelmezték, hogyan magyarázták a szüléshez, a születéshez kapcsolódó eseményeket. Gazdagnak mondható az ezzel kapcsolatos szokás- és hiedelemkör, amit hosszú ideig befolyásoltak pogány elemek, vallási hagyományok, hitéleti ismeretek, illetve az orvostudomány fejlődése.

A segítő asszonyok, a bábák egészen a korai időktől kezdve jelen voltak a gyermekek világra jövételekor, szakszerűbb intézményhálózat azonban csak a XVIII. század vége felé, Mária Terézia (1740–1780), illetve II. József (1780–1790) uralkodása idején, az egészségügy újjászervezésének éveiben alakult ki. Ekkor már nagyobb szerepet kaptak az orvosok, sebészek is a folyamatokban, ennek ellenére még a XIX. században is nagy volt a megfelelő ismeretek hiányából adódó születéskori halálozás, a szakszerűtlen ellátás. Deáky Zita és Krász Lilla *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* című könyve szerint egészen a XX. század közepéig jelen voltak a születések idején a képzett okleveles bábákon kívül a rövid oktatás utáni engedéllyel rendelkező cédulás bábák, az úgynevezett másodrendű bábák és a teljesen képzetlen kontár- vagy parasztbábák (1). Ez utóbbiak még a XX. század elején sem tartották fontosnak a kézmosást, de gyakran tettek kacsalábat az első fürösztővízbe. Fenntartották sok helyen a szülés körül a legrégebbi hagyományokat, és tovább éltették a középkori viszonyokat. A könyv tanúsága szerint a XIX. századtól kezdve a kiadott rendeletek következtében már megjelentek orvosi jelentések, peranyagok, bábanaplók, de korábban, a XVI–XVII. században csak orvosságos és egészségügyi tanácsadó könyvek, házi receptes gyűjtemények, néprajzi leírások befolyásolták a szüléskor kialakult szokásokat (1a).

A GYERMEKVÁLLALÁSRA VALÓ KÉPESSÉG

Már magával a termékenységgel kapcsolatban is minden korban megjelentek elképzelések, amelyek magyarázták a nők életének eseményeit. Régóta tudták, hogy a kislány „nagylánnyá”, biológiailag éretté akkor válik, amikor eléri a serdülőkort (14–15 éves kor körül), és az első vérzése megtörténik, erre nyelvi megfogalmazások is régóta utalnak: a lány

megérett, nagylány lett, felseerdült, eladósorba került.

Ekkor új viselkedési szabályok jelentek meg a nők életében, hiszen régebben úgy tartották, hogy ezzel az eseménnyel a lány szellemileg és testileg is megérett a párválasztásra, a házasságra, az asszonyi életre és egyben az anyaságra is. A rendszeresen megjelenő vérzés ugyanakkor sokáig a vérrel kapcsolatos félelmet, a vérzéssel kapcsolatos veszélyt, a lány, a nő tisztátalanságát és időleges megtisztulását is jelentette. Nagylánykorától arra nevelték, hogy ezeken a napokon távolságtartó legyen, vérével senkit se veszélyeztessen. Az esemény rendszerességét jelölték a

haviság, hószám, havi tisztulás, havi kórság, asszonybaj, asszonybetegség, női baj

kifejezések és hasonlók. A rossz közérzetre utaló megnevezések is korán kialakultak:

kórság, megjött a baja, rajta van a baja, fáj a hasa, nyűgös, rosszul van, nemszeretem napok, bekrepált, le van robbanva stb.

Vannak kifejezések, amelyek a *jön* igével kapcsolatosak (és mind a mai napig élnek a közbeszédben):

megjött, megjöttek, megjött az egészségügyim stb.

Szellemes nyelvi megfogalmazások is előfordultak az állapot kifejezésére, például:

vörös ünnepet ül, piros betűs ünnep, piros napok, piros nadrágot hord, manapság előfordul a szárnyasnapok (utalva ezzel a széles körben használatos egészségügyi betétekre) is.

Több évszázados hagyománya volt ezek alatt a napok alatt a mosakodási tilalomnak, mivel attól féltek, hogy a víz elviheti a vért. Ha mégis mosakodtak a nők, a mosdóvizet olyan helyre öntötték, ahol másnak nem okozhatott bajt. Veszélyesnek tartották ugyanis a család javaira, az ennivalóra, a nyersanyagokra, az emberekre és az állatokra is.

A fájdalmakat, a görcsöket túrni kellett, a női sors természetes következményének tartották, a főúri asszonyokon kívül nem pihenhettek se a lányok, se az asszonyok, dolgozniuk kellett ezeken a napokon is, nem panaszkodhattak, legfeljebb meleg borogatással, pálinkával enyhíthették fájdalmaikat.

Érdekes korabeli elképzelés volt, hogy a viselősöknek és a szoptató anyáknak azért nincs *hószáma*, mert

„a megbővült vér más haszonra fordíttatik a természetben” (idézet Pápai Páriztól, 1b).

Korábban ugyanis azt feltételezték, hogy az anyatej a *havi-vérrel* azonos.

A vérzés hiánya mindig is komoly gondot okozott a korabeli orvosoknak. Többféle gyógymódot igyekeztek alkalmazni rá: belső kezeléseket, sebészi beavatkozásokat, népi módszereket (például *porrá zúzott vasport, tokaji bort, gyógyfüveket, borogatásokat*). Abban is sokan hittek, hogy a férjhez menés, a házaselet előbb-utóbb megoldja a kérdést.

A NŐ LEGFONTOSABB FELADATA A GYERMEKSZÜLÉS

Egészen a kezdetektől fogva a hagyományos felfogás szerint a nő életének legfontosabb feladata, legfőbb értelme a várandósság és a szülés, egy asszony értékét a gyermekei számában mérték. A gyermekáldást az élet szükségszerű velejárójának tartották. A nő akkor lehetett csak egy közösség teljes jogú tagja, ha betöltötte biológiai szerepét, anyává vált, és minél több gyermeknek adott életet. A férj családja is akkor fogadta el a feleséget, ha megszületett az első gyermek, hiszen a család továbbélését az utódok biztosították.

Akik nem mentek férjhez, vagy akiknek nem született gyermekük, azoknak többnyire megvetés és szánalom jutott osztályrészül, a meddő házasságokat elítélték. Már lakodalomkor igyekeztek mágikus úton befolyásolni a későbbi termékenységet. Néprajzi leírások szerint például a palócoknál a menyasszony ágyába dobtak egy kisgyermeket, hogy a fiatal párnak is minél előbb szülessen saját utóda. Ha az esküvői menet kisgyermekes anyával találkozott, azt jó előjelenek gondolták. Egy másik szokás szerint a menyasszony annyi ujjára ült rá a lakodalmi asztalnál, vagy annyi kanál levest szedett, ahány gyermeket akart.

TERMÉKETLENSÉG

Míg a gyermek születését Isten áldásának tartották, a *terméketlenséget* Isten büntetésének, és elsősorban a nőket hibáztatták érte. A korabeli hiedelmek szerint azonban nem csak Isten sújthatta az asszonyt a korábbi bűnei miatt. A XVI–XVIII. századi boszorkányperek tanúsága szerint rossz szándékú, gonosz, természetfeletti erővel rendelkező asszonyok, valamint a bábák is hozhattak *rontást*, és okozhattak *meddőséget*, *magtalanságot*.

A népi vélekedés szerint a terméketlenség következhetett a házaspárok eltérő testi vagy lelki alkatából, testi elváltozásából, *„ha nem passzol a vérük”*, a rossz táplálkozásból, a méh nem megfelelő állapotából, sőt a sűrű házaseletből is. Olyan vélekedés is előfordult, hogy a művészetek, a tudományok művelése is kártékony hatással lehet a termékenységre, mivel a nők helye és szerepe csak a családon belül képzelhető el, és minden, ami ebből kizökkenti az asszonyt, az károsan befolyásolhatja a termékenységet. A meddőség gyógyítását többféle módon is igyekeztek megoldani. Egyrészt gyógyteákkal, fűszerekkel, főzetekkel, alkohollal, emellett jobb táplálkozást, erős italokat, életmódváltást javasoltak, például szabályozták az együttélés időpontját. Másrészt a fogamzás érdekében az asszonyok böjtöltek, misét mondtak, búcsúra jártak, fogadalmat tettek. A leírások szerint előfordultak még más módszerek is, például méhlepénnyel való termékenységaráztás, a meddő nőt friss méhlepényre ültették, vagy a fürdővizébe tettek friss méhlepényt. Esetleg méhlepényből szárított port tettek pálinkába, és azzal itatták. Párzó kutyák vesszővel történő érintésében is hittek, ezt is ajánlották. Voltak, akik bábákhoz fordultak, a bábák *kenegetést*, gyógyfüves füstölést, főzeteket alkalmaztak.

Ilyen és ehhez hasonló módokon akarták elérni a *gyermekáldást*. Ha pedig mégsem sikerült, akkor a családok máshonnan, csellel (gyereklopással) vagy külső segítséggel, például vendégapasággal, nemzótárs keresésével vagy örökbefogadással kíséreltek meg úrrá lenni a *magtalanságon*, és így igyekeztek gyermekhez jutni.

A VÁRANDÓSSÁG

Ha a nő megtermékenyült, azt természetes állapotnak, a világ rendjéhez tartozó *másállapotnak* tartották, ez megfelelt a család és a közösség elvárásainak. Az *áldott állapotban van* kifejezés Szűz Máriára utal, ami az *Üdvöz légy, Mária!* imádságban is megtalálható, és már a középkorban a keresztény kultúra részévé vált. A *terhes* asszony megváltozott testi és lelki állapotára utaló szavak, kifejezések nagyszámban elterjedtek:

áldott állapotú, állapotos, anyai örömek elé néz, babát vár, gyermeket vár, hasas, hordozós, kismama, másállapotos, pocakos, várandós, vastag, viselős.

A várandós asszonyt felelősnek tartották a születendő gyermek egészségéért, a leendő újszülött külső és belső tulajdonságaiért, ezért meg kellett felelnie a vele szemben támasztott elvárásoknak. Várandóssági tilalmak befolyásolták a mindennapjait, a család és a tágabb közösség pedig szemmel tartotta az életét, és óvta a hiedelmekben megjelenő veszélyektől. El kellett kerülnie azokat az ártalmakat, amelyek veszélyesek lehettek születendő gyermekére. A várandós nőnek óvnia kellett magát, és a hozzátartozók is védtek minden szokatlan és ijesztő jelenségtől, mert azt hitték, hogy a magzat is érzékel minden olyan dolgot, ami az anyára hat. Attól is tartottak, hogy ha az állapotos nő megijed valamitől (*megcsodálja, ráfelejtkezik, rácsudál*), akkor beteg, esetleg sérült vagy fogyatékos gyermeket fog szülni. (Ezzel később meg lehetett magyarázni minden testi és szellemi hibát, betegséget.) Ha mégis megijedt valamitől a várandós nő, azt tanácsolták neki, gondoljon erősen az áldott állapotára, és ezzel kivédheti az ártalmat. Vagy jól nézze meg és köpködjön meg azt, amitől megrémült, *mutasson fügét*; ujját azonnal dugja a szoknyája derekába.

Tiltották a kismamát minden olyan látványtól és élménytől, amely rossz hatással lehet a lelkiállapotára. Attól félték, hogy ez nyomot hagyhat a születendő gyermekben. Óvták attól, hogy beteg embereket látogasson, torz állatokkal találkozzon, kivégzésre vagy temetésre menjen. Nem rúghatott kutyába, macskába, nehogy szőrös vagy fejletlen gyermeket hozzon a világra. Az ilyen *aggott, aszoványos* gyerektől elsősorban Erdélyben és környékén féltették az asszonyokat. Egész Európában rendellenességnek tartották az újszülött testén lévő *anyajegyet* (*jegy, jel, billig, anyafolt*). Ezt azzal magyarázták, hogy az állapotos nőre valamikor ráeshetett egy gyümölcs, vagy megdobhatták vele, és az anyajegy erre a gyümölcsre hasonlít.

A várandós nő étkezésével kapcsolatban is előfordultak megszorítások, bár ezek nem voltak mindenhol egységesek, sokszor ellentétes értelmű tiltásokkal és magyarázatokkal is lehet találkozni. Több helyen gondolták úgy, hogy ne fogyasszon a másállapotos sok hagymás ételt, borsót, babot, nehogy kiütéses, ótvaros legyen a gyereke. Ne egyen összesenótt, *kettes* gyümölcsöt, mert akkor *kettes* gyereke lesz, azaz ikreket szül. Ne igyon csorba pohárból, nehogy ferde szájú legyen a gyereke. Ha sokat mos haját, „*folyós fülű*” lehet a baba. Ne üljön terítetlen asztalhoz, mert akkor kopasz gyermeket szülhet. Az egész országban ismert tilalom volt, hogy két súlykolófát se vigyen magával egyszerre. Nem savanyíthatott például uborkát, káposztát, paprikát, mert ezt tisztátalan tevékenységnek tartották. Állítólag egész Európában ismert hiedelem volt, hogy a várandós nő nem bújhat át semmilyen kötél (például szárítókötél) vagy korlát alatt, varrótűt nem tűzhet az ingébe, mert akkor a gyerekének a nyakára fog tekeredni a köldökszinór, vagy esetleg keresztbe fordul a születéskor.

Fontos szabály volt, hogy az állapotosság alatt is istenfélő életet éljenek az asszonyok, imádkozzanak, tartsák be a böjtöt (volt azonban olyan is – például rosszullet esetén –, amikor nem vonatkoztak rájuk a böjtölési szabályok), rendszeresen gyónják meg bűneiket, és kérik a szentek közbenjárását ahhoz, hogy egészséges gyermeket hozzanak a világra.

A SZÜLETENDŐ GYERMEK NEME

Többféle jelből akarták megjósolni a gyermek nemét. A családok többnyire fiúgyermekre vágytak elsőszülöttként, a fiúkat értékesebbnek tartották a lányoknál. A *gyerek* szó elsősorban fiúgyermeket jelentett a magyarországi nyelvhasználatban. Hiszen a fiú volt a biztosítéka a családi folytonosságnak, ő örökölhette meg a család vagyonát, biztosította a név fennmaradását. A lányt *kihazásították*, így ő csak elvitt a családi vagyonból.

Már a lakodalom idején előfordult, hogy a menyasszonynak kisfiút ültettek az ölébe, hogy ezzel is befolyásolják az első gyermek nemét. Volt, ahol abban is hittek, hogy ha a nászéjszakán a férfi valamelyik ruhadarabját az ágyba teszi, vagy valamilyen szerszámját az ágy alá, akkor fiúgyermek fog foganni. Ha az együttlét alatt az asszony a bal oldalára fordult (esetleg szorongatta a párna csücskét), fiúra számíthatott; ha nyitva fejeztette a száját, lányra lehetett. A Dunántúlon feljegyezték, hogy a szülő nő méhlepényét körtefa vagy almafa alá ásták el, azt gondolván, ezzel befolyásolhatják, hogy a következő gyermek fiú lesz-e vagy lány.

A leendő gyermek nemére az állapotos asszony alakjából is igyekeztek következtetni. Volt például, ahol a hegyes, csúcsos, előreugró hasból fiúra, a széles, kerek csípőből lányra gondoltak („a kislány inkább a *farban van*”), de akadt olyan hely is, ahol ellenkezően vélekedtek erről. Ha a leendő anya lába bedagadt, májfoltjai lettek, édes ételeket kívánt, lányra gyanakodtak, ha sokat volt rosszul, savanyú ételekre vágyott, fiúra számítottak.

KÍVÁNÓSSÁG

Fontosnak tartották, hogy amit a várandós nő *megkíván* (*kívánós*), azt meg is kell kapnia, nehogy elveszítse a gyermekét vagy megbetegedjen, esetleg meg is haljon. A néphit szerint a megkívánt ételre a magzatnak volt szüksége, ezért ezt mindig ki kell elégíteni a gyermek érdekében. Emiatt szokás volt a másállapotost étellel, itallal, gyümölccsel kínálni. (Azt sem tekintették bűnnek, ha a kismama lopás útján jutott hozzá a megkívánt ennivalóhoz. A néphit szerint például, ha a várandós nő *hajas kukoricát* lop, szép dús haja lesz a gyermeknek.) Több helyen is olvasni azon hiedelemmonda változatait, amely szerint egyszer egy szőlőt őrző csősz hátulról rálőtt egy állapotos asszonyra, mivel nem látta, hogy az gyermeket vár.

A halálos lövést követően felboncolták a tetemet, és a megkí-vánt gyümölcsöt a magzat száján találták meg.

MUNKAVÉGZÉS

A vidéki és a munkáscsaládokban állapotosságuk idején az asszonyok ugyanúgy dolgoztak, mint korábban. El kellett látniuk a rájuk bízott feladatokat a családi munkamegosztásban. A tapasztalatok alapján azonban tudták, hogy a nehéz munka és az emelgetés vetélést okozhat, így ennek elkerülésére fürdőkkel, füstöléssel kísérleteztek, illetve a derekuk köré fonalat kötöttek. Munka alóli mentességet csak az az asszony kaphatott, aki már többször is elveszítette a magzatát.

Csak a felsőbb rétegek, az úriasszonyok részesülhettek kíméletben áldott állapotukban. De az óvó-védő szabályokat mindannyiuknak be kellett tartani, nehogy a megszületendő gyermek külsőleg vagy belsőleg károsodjon a születés előtt.

A középkortól a bűnösnek ítélt várandós nőknek különleges elbánás is járt a börtönökben, fogdáknak. Kivégezni, megkínozni, esküre kötelezni nem lehetett őket, amíg a gyermeküket meg nem szülték, és fel nem épültek a gyermekágyból.

AZ ÁLLAPOTOSSÁG ELTITKOLÁSA

Mindig is bűnnek számított. A gyermekgyilkosságokat és a terhesség megszakítását, a *magzatelhajtást* (gyerekvesztést, *angyalcsinálást*, *eltétetést*, azt, hogy *elhajtották*, *elcsinálták*, *elsikkasztották* a gyereket) a középkortól tiltották, a bábákat kötelezték a kisbabát várók nyilvántartására. Babonáságból azonban a fiatal nők (még a házasszonyok is), ameddig csak lehetett, titkolták a *másállapotukat*. Még a családban is halasztgatták a bejelentését, és csak óvatossággal utaltak a megváltozott állapotukra. Sokáig azonban nem titkolhatták el (voltak, akik féltek is ezt tenni, mert a hiedelem szerint ilyenkor a gyermek néma lehet, vagy csak nehezen tanul meg beszélni), hiszen a szomszédok és a rokonságban élő nők árgus szemekkel figyelték őket. Sok szoknyával, a has lekötésével csak ideig-óráig tudták megtévesztetni a fürkésző szemeket, a várandósság előbb-utóbb a környezet számára is kiderült.

NEM KÍVÁNT TERHESSÉG

Azok a nők, akik nem akartak gyermeket, mágikus módszerekhez is folyamodtak, hogy elkerüljék a fogamzást. Például annyi csomót kötöttek az alsósoknyájuk madzagjára, ahány évig nem akartak gyereket. A lakodalomhoz kötődő szokások közül a meddőség jelképe gyakran volt a lezárt lakat.

Ha a nő mégiscsak teherbe esett, és a gyermeket nem akarta megszülni, a születésszabályozás egyik módja a *magzatelhaj-*

tás volt. Ha a gyermek mégis megszületett, igyekeztek megszabadulni tőle, akár még gyermekgyilkossággal is (halálra éhezettették, dunnával megfullasztották, kitették a fagyba stb.). A már több gyermeket is szült fiatalasszonyok használtak kevésbé veszélyes módszereket, megerőltették magukat, nehezgettek, leugráltak a padlásról. Gőzöléssel, füstöléssel, forró fürdőkkel, növényi főzetekkel is igyekeztek megszabadulni terhességüktől. Nyomogatták, masszírozták a hasukat (*eldörgölés*), vagy tartósan elszorították. A legveszélyesebb az volt, amikor valamilyen szűrőeszközzel (lúdtollal, kötőtűvel, száraz gyökérrel) igyekeztek megszabadulni az állapotuktól. Bábákhoz, tapasztalt, „tudós” öregasszonyokhoz fordultak, könyörögtek, öngyilkossággal fenyegetőztek, amíg el nem végezték rajtuk a törvénytelen műtétet, ami gyakran az életükbe került vagy megnyomorította őket.

Az *angyalcsinálást*, *gyerekelvesztést* a törvény keményen büntette. Ha kiderült, az anyát és a beavatkozást végzőt is elítélték, börtönnel büntették. Egész életükben szenvedhettek a lelkiismeret-furdalástól is, rettegtek a beígért túlvilági büntetéstől, a hiedelmektől (például a másvilágon kell megszülni a gyereket, meg kell majd enni az elpusztított magzatot, tüzes bokorban, kádban kell ülni, kígyók fogják a nő mellét szívni).

A SZÜLÉS FOLYAMATA

A szülés, a születés egészen a múlt század elejéig nagyon veszélyes esemény volt, sokszor az anya, a gyermek halálát is okozhatta, ezért hiedelmek, mágikus elemek kísérték. A szülési fájdalmakat az emberek kezdettől fogva természetesen tartották, a keresztény vallásban Isten büntetésének, az eredendő bűn következményének vélték. Már Mózes első könyvében is ez szerepel: „Az asszonynak monda: *Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szülsz magzatokat*” (2). Volt olyan település, ahol a könnyű szülés érdekében nem volt szabad szűk nyakú üvegbe inni, vagy a küszöbre kellett ülni, de a néphit szerint különféle amulettek is segíthettek.

A születés helye mindig is fontos szerepet játszott az ember közösséghez tartozásának kialakulásában, az önazonosság fejlődésében, így több kifejezés is utal rá:

szülőföld, szülőhaza, szülőfalu, szülőváros.

Régen a szülés (egészen a kórházi szülések elterjedéséig) közösségi esemény volt, a család, a rokonság, elsősorban a nőrokonok közreműködésével, segítségével történt. Ha a házban, külön szobában, konyhában vagy külön épületben, helyiségben született gyermek, a nőrokonok és a bába (egy ügyesebb, tapasztaltabb, „gyógyítással” is foglalkozó asszony) segítettek a szülő nőnek. A férj csak kivételes esetben lehetett jelen a szülés során, elsősorban akkor, ha testi erejére volt szükség a gyermek világrajövetelkor.

A *bába* szó 'szülésznő' jelentésben szláv eredetű jövevényszó, és már régen él a nyelvünkben, a *Történeti etimológiai szótár* szerint 1395 körül jelent meg először a *Besztercei Szójegyzék*ben. Használták a vénasszony, nagyanya, boszorkány megjelölésére, ez utóbbi előzménye lehet a „boszorkány bába” szókapcsolat (vö. a népmesékben szereplő „vasorrú bába” kifejezéssel). A *bába* szó és az általa jelölt személy megítélése többféle lehetett: amellet, hogy jóra való, segítőkész, a szülések levezetésében részt vevő fontos, megbecsült asszonynak, tapasztalt öregasszonynak tartották, a boszorkányperek idején sokszor ártó szándékkal, boszorkánysággal vádolták meg és ítélték el őket.

Magányos szülésre is volt példa, hiszen az asszonyok még az utolsó pillanatig, „mindenórán” is dolgoztak, különösen vidéken. Kimentek a földekre, és ha ott kezdődött meg a vajadás, sokszor haza sem értek időben, gyermeküket egyedül hozták a világra.

A szülés lefolyását sokszor mágikus tárgyak is segíthették. Már az első fájások megjelenésekor a megfelelő helyre kellett tenni őket, és a nők hittek varázslatos erejükben. Használtak varázserővel bíró öveket, köveket, aranyat, kígyóbőrt, növényi főzeteket, szentképeket, imakönyvet, fokhagymát, tömjént, esetleg felvették a férj ingét stb. Sokszor varázsigét mormoltak vagy írtak, és helyeztek a nő hasára, övére. Néha be is vették a varázsigét tartalmazó cédulát, és hittek segítő erejében. A varázsigés cédulákkal a szülő nő a fájdalmat képzetesen megette, és így meg is semmisíthette. A szülésen részt vevők közös imádságban kérték Isten és a szentek segítségét a szülés sikeres lefolyásához.

A fájások jelentkezésekor a szülő nő öltözetén lazítottak, sokszor rosszabb, piszkos, később eldobható ruhába öltöztették, haját kibontották, hajtűit kiszedték. Sokszor még a fiókokat, zárat is kinyitották. A néphit szerint semmi nem maradhatott a nőn bekötve, nehogy akadályozza a gyermek megszületését.

A gyermek helyes fekvését kenéssel, gyúrással igyekeztek elősegíteni, vajjal, zsírral, olajjal gyúrták a szülő nőt. Alulról és felülről tisztítószerrel használatával, gőzöléssel, meleg fedővel, borogatással is akartak könnyíteni a helyzetén. A tisztító eljárások között érvágást is alkalmaztak, hogy a szülést megkönnyítsék (a korabeli orvoslás az érvágással az emberi nedvek megbomlott egyensúlyának visszaállítására, a káros nedvek lecsapolására törekedett). A fájások enyhítésére könnyen emészthető, jól megfőzött ételeket, könnyű italokat, forrásvizet, gyógyteákat javasoltak. Falun a bábák a fájdalom csökkentésére sokszor alkohollal itatták az asszonyokat. Az is előfordult, hogy a bába külső beavatkozással kísérelte meg siettetni a szülés lefolyását.

A szülő nők különféle testhelyzetekben hozták világra gyermeküket. Sokáig ülve, állva, ajtófélfához, falhoz támaszkodva, guggolva, térdeplő helyzetben vagy akár ágyban, földön fekvő is zajlottak szülések. Korábban a *szülőszék*, *vajúdoszék*, kisszék használata is előfordult az ágyban szülés mellett.

A szülés megindulását az idők során többféleképpen magyarázták. Sokáig azt gondolták, hogy a szülés kezdetekor a kifejlődött gyermek tevékeny szerepet játszik, „kopogtat”, különleges mozgásokat végez az anya testében. A nehéz, sokszor végzetesen végződő szülésekért korábban a tudatlan, ügyetlen bábákat és az asszonyokat is felelősnek tartották. Elhúzódó szüléskor az anya ugráltatásával, rázogtatásával, rángatásával, a has szorogatásával próbálták segíteni a gyermek világrajövetelét.

AZ ÚJSZÜLÖTT

Jelentőséget tulajdonítottak annak, hogyan zajlott le a szülés. Ha a köldökszinór a gyermek nyakára volt tekeredve, az rosszat jelentett. Ha a magzatburokban született meg az újszülött, az szerencsét jelzett (erről tanúskodik a *burokban született* szólásunk is). A foggal született gyermekről azt gondolták, *táltos* lesz vagy *garabonciás*, vagyis természetfeletti erővel fog rendelkezni. A hetediknek született gyermeket rendkívüli képességűnek hitték. Az újszülöttet sok helyen a földre tették, hogy erős és egészséges legyen. Az asztal alá is szokás volt rakni, hogy szerény és béketűrő ember legyen. Vagy éppen az ágy alá, hogy jó alvóvá váljon. Ha asztalra fektették, azt hitték, kiemelkedő képességei lesznek. Az anya vérével is bekenték sok helyen a kisbaba arcát, hogy a gyermek mindig egészséges és piros arcú legyen.

A SZÜLÉS UTÁN

Amikor a gyermek megszületett, a bába elvágta a köldökszinórt. Régi leírások nemcsak ollóról, de késről, sarlórról, fejszéről is megemlékeznek. Korábban szokás volt, hogy bőven folytatták a vért a köldökszinórból, hogy ettől megtisztuljon a szülő nő, és később se érje betegség.

Arról megoszlottak a vélemények, hogy az asszonyt meg kell-e fürdeni szülés után. Mindenhol fontosnak tartották azonban azt, hogy a bába megkenje, megdörzsölje a nő hasát, „helyre tegye a méhét”. Jól bepólyázták a nőt deréktól lefelé, hogy a hasa ne maradjon nagy, vissza tudjon húzódni. Borogatásokkal is gyógyították a női szerveket.

Sokáig a szülés során keletkező vért minél előbb igyekeztek eltávolítani, ezt is tisztátalannak, veszélyesnek tartották, ami betegséget, bajt hozhat az érintettekre vagy akár a környezetre is.

A szülés közben vagy utána rendbe tették a nő ágyát, szűnyoghálót, cifra lepedőt kerítették köré (ez volt a *boldogasszony ágya*, *sátra*).

FEJLŐDÉSI RENDELLENESÉGEK

Félelemmel és aggodalommal töltötte el a családot a rendellenességgel született gyermek, ezért a bábák, amit tudtak, igyekeztek helyreigazítani. A hat ujjal született gyermeknél

levágták a fölöslegesnek ítélt ujját, a foggal született gyermeknek kitörték a fogát. A hosszabb nyelvzalagot elszakították, az eltorzult fejet „megigazították”. A pólyázással a görbe lábakat akarták kiegyenesíteni. Az ikerszülést is rendellenesnek, szerencsétlennek tartották. Azért is félték tőle, mert ikreket szülni veszélyesebb volt, az anya és a gyermekek halálával is járhatott. Egyértelműen az anyát hibáztatták az ikerterhességért, nemi telhetetlenséggel, romlottsággal, feshetett életmóddal vádolták.

A súlyos rendellenességgel született gyermekek, torzszülöttek, azaz *monstrumok* életképtelenek voltak, a családok könnyen elfogadták a halálukat. Úgy gondolták, Isten büntetése nyilvánul meg az ilyen utódok létrejöttében, ami baljós előjelnként fenyegeti a közösséget, és az anyát hibáztatták érte.

CSÁSZÁRMETSZÉS

A hagyomány már igen korán megemlíti a császármetszést is (latin neve *sectio caesarea*). Az elnevezés Julius Caesar nevével hozza kapcsolatba a beavatkozást. A közhiedelemmel ellentétben azonban a császár valószínűleg nem így jött a világra, hiszen akkoriban ilyen műtétet még senki sem élhetett volna túl. Julius Caesar nevéhez fűződik azonban egy törvény (Lex Caesarea), amely a magzatok kimetszését írta elő a halott vagy haldokló anyából. Ezeket a műtéteket hosszú ideig a magzat lelki üdvének megmentése érdekében végezték el. Az első sikeres császármetszés, amikor az anya és a gyermek is egészséges maradt, az irodalom szerint 1890-ben történt hazánkban, és Tauffer Vilmos szülészorvos nevéhez köthető (1c).

Tauffer Vilmos (1851–1934) nőgyógyásznak, aki a budapesti és a bécsi egyetemen tanult, és a mai budapesti II. Sz. Nőgyógyászati Klinika megalapítója és első igazgatója, jelentős érdemei voltak a korszerű nőgyógyászati és szülészeti műtétek, a császármetszés, a méhrákműtét, a sugaras méhrákkezelés magyarországi elterjesztésében. Iskolaalapító, évtizedekig voltak tanítványai a vezető szülésznek. Nőgyógyászati tevékenysége mellett először végzett Magyarországon epehólyagműtétet, valamint veseeltávolítást is. Semmelweis Ignác tanainak és gyakorlatának egyik legkiemelkedőbb követője és terjesztője. Megreformálta a szülésznőképzést, kidolgozta a szülészeti rendtartást. Jelentős munkája *A nőgyógyászat kézikönyve* (Budapest, 1916), szerzőtársa Tóth István.

A császármetszéssel született gyermekeket a hiedelem, a hagyomány különleges képességekkel ruházta fel. Az istenek születéséről szóló művekben is többször előfordul az anyából kiszakított magzat gondolata.

KÖLDÖKZSINÓR-ELVÁGÁS

A szülések során a köldökzsinórhoz, a köldökzsinór elvágásához is kötődtek babonás elképzelések. Különös rangot, az anyához és a gyermekhez fűződő kapcsolatot jelenthetett a köldökzsinór elvágása. Volt, ahol *kománénak*, *komaasszony-*

nak is nevezték azt a személyt, aki a műveletet elvégezte. A köldökzsinórt volt, hogy megszáritották és megtartották, és néhány (többnyire hét) év elteltével jósoltak belőle a gyermek további életével, sikereivel kapcsolatban. Volt, ahol szerencsehozó varázserőt tulajdonítottak neki. Az anya további termékenységet is igyekeztek megjósolni a segítségével. A nyakra csavarodott köldökzsinór a hiedelem szerint rossz jel volt a gyermek további életére nézve, kötél általi halált vagy vízbefúlást jövendöltek belőle.

MÉHLEPÉNY

A méhlepény, vagy ahogy a XVIII. században nevezték, a *mássa*, *nádra*, *pogátsa*, *lepény*, *pokla*, *ágya* is mágikus erejű lehetett, jósoltak belőle a további terhességekre, a megszületendő gyerekekre. Alkalmasnak gondolták az anya terhességi májfoltjainak vagy az anyajegyeknek az eltüntetésére, gyógyító erejének is tartották. Egy időben többször is bedörzsölték vele szülés után az anya arcát. Sokszor gyümölcsfa tövébe ásták el, hogy szerencsét hozzon. Az is előfordult, hogy nehezen hozzáférhető helyre tették, nehogy megrontsa az anyát vagy a gyereket. Meddőség kezelésére is használták, gyermektelen nőt ültettek rá, vagy száritott formában itatták azzal, akinek nem sikerült teherbe esnie.

A GYERMEKÁGYAS IDŐSZAK

A bábák a szülés utáni napokban, a *gyermekágyas* hetekben is segítették a fiatal anyát. Az asszonyok általában sok vért vesztek, legyengültek a szülésben, szertartások értelemben a szülés után egy ideig tisztátalannak számítottak (egészen a gyermekágyból való felépülést jelentő egyházi szertartásig, az úgynevezett *kiszabadulásig*, *felszabadulásig*, *kieresztésig*, *kiavatódásig*). Ilyenkor fogékonyabbak voltak a betegségekre és az ártó hatásokra is. Többször előfordult, hogy a szülés után sokáig beteg, lázas volt az anya, vagy meg is halt. A magyarországi boszorkányperek (XV–XVII. század) sokszor a bábát okolták ezért. A perek a gonosz bábák, a boszorkányok bűneiről, bajt okozó tetteiről, a gyermekágyas asszonyokkal szembeni ártó tevékenységéről is beszámolnak. Ezek szerint a gonosz asszonyok megrontották, testileg és lelkileg meggyötörték, megfenyegették a frissen szült nőt, elapasztották a tejüket, mérges füvek főzeteivel itatták őket, vagy gonosz, fájdalmakat okozó álmokat hoztak rájuk. A csecsemő betegségét is okozhatták (*megigézés*, *megnézés*, *megrontás*), amitől később a gyerek nem szopott, hasmenése volt, hányt, nem fejlődött, *összeaszott*. A perek mindezt a baba bosszújával magyarázták, egyrészt amiatt, mert kevesellte a szülő nőnek nyújtott segítségért kapott pénzt, másrészt azért is bosszút állhatott, mert más bábát hívott a család a szüléshez.

A gyermekágyas asszonyok megkíséreltek védekezni a rontás, a szemmel verés ellen. Az ágy sarkába, a párna alá demonelhárító varázstárgyakat tettek: fokhagymát, sót, szenet,

kést, keresztet, szenteltvizet, szentképet, imakönyvet, az asztalra méceszt vagy szentelt gyertyát állítottak.

GYERMEKÁGYI BETEGSÉGEK

A gyermekágyi betegségek népi gyógyítására gyakran használtak pálinkát, bort, gyógynövényekből készített italokat, forrázatokat, borogatásokat, gőzölést, kenéseket. Emellett a nyugodt pihenést, bőséges táplálkozást, az erősítő és tej-szaporító ételeket és italokat is javasolták. Temesváry Rezső szülészorvos kutatásaiból kiderül, hogy a félelmek, fájdalmak, betegségek leküzdésének és a gyógyulás elősegítésének gyakori eszköze volt a pálinka. Véleménye szerint azért nem volt az 1890-es években sok gyermekágyi halálozás, mert a pálinka a

„főszerepet játszsza a gyermekágyi láz racionális gyógykezelésében is, bizonyára nagy prophylaktikus értéke van a gyermekágyi megbetegedések leküzdésében” (idézet Temesvárytól, 1d).

Temesváry Rezső (1864–1944) szülész-nőgyógyász a magyar anya- és csecsemővédelem kimagasló egyénisége. Bécsben, Berlinben, Kölnben, Párizsban, Stockholmban végezte tanulmányait. Többek között az I. Sz. Női Klinikán is dolgozott. Itthon megalapította az első anyavédelmi intézményt, az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesületet (1908). Tóth Istvánnal szerkesztette a *Gynaekologia* című szaklapot (1902–1908). Fő művei: *Előítételek, népszokások és babonás eljárások a szüléset körében Magyarországon* (Budapest, 1899); *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve* (Budapest, 1901); *Anyavédelmi törekvések Magyarországon* (Budapest, 1918).

AZ ELSŐ FÜRDETÉS

A babonás szokásokkal kapcsolatban érdemes szólni a csecsemő első fürdőtéséről is, ami leginkább fateknőben történt. Ennek, miután az anyát ellátta a bába, szertartásos jelöltsége is volt amelle, hogy a gyereket megtisztították a magzatmáztól, avagy *pogánybortól* és a vértől. Az első víznek egészségmegtartó, a szerencsés jövőt előidéző jelöltséget tulajdonítottak, ami az egész későbbi életet meghatározhatja. Az első vízbe tett kellékek mágikus erővel hatottak. Az első mosdatásra forrásvizet, kútvizet vagy esővizet használtak. A fürdetéssel véget vetettek a magzat „tisztátalanságának”, és elindították az újszülött külső életét. Az első vízbe gyakran tettek bort vagy pálinkát, ebben gyógyító, serkentő erőt láttak. Használtak gyógynövények főzetét is. A víz hőmérsékletét az anya vagy a bába a könyökével ellenőrizte.

A XIX. század végéig az anya véres ruhadarabját is beletették a fürdővízbe, majd ezután az újszülött száját és szemét kitörölték ezzel a vízzel. Nem csoda, ha ettől a víztől a gyerekek szem- és szájbetegséget, szemgyulladást (*szemlob*), illetve szájpenészt (*soor*, *zsébre*, *zsebrék*) kaptak; ez a szemgyulladás később kisgyermekkori vaksághoz is vezethetett. A szájbetegség megakadályozta a szopást, ami halállal is végződhetett.

Hagyománya volt a hideg vagy jeges vízben való fürdetésnek is. Általános hiedelem volt, hogy a hideg víztől a gyermek egészséges lesz, és soha nem fog fájni. A bő vízben fürdetett babának hosszú életet jövendöltek. De volt, ahol csak kevés vizet öntöttek a teknőbe, nehogy *nagybélű* ember váljon belőle. A fürdővízbe rakott tárgyaknak is különös jelentőségük volt. Pénzt tettek bele, hogy gazdagság vegye körül majd a gyermeket a felnőtt életében, vagy ne legyen kiütéses betegsége. Kislányoknál sokszor tettek virágot a vízbe, hogy szépek legyenek, vagy szeressék őket az emberek. A virág színe is fontos volt, pirosból egészséges arcú lányt jóstak, fehérből szelidet. Kisfiúknak diót volt szokás a fürdővizükbe tenni. A szén, a *szenes víz* távol tartotta a rontást, a *szemmel verést* pedig a hiedelem szerint megakadályozta, ha egy kis moslák is került a vízbe.

A kisfiúkat pendelybe, a lányokat gatyába volt szokás törölni amiatt, hogy szerencsések legyenek majd később a párválasztásban.

A fürdővíz kiöntésére is voltak előírások. Olyan helyre kellett önteni, ahol a „gonoszok” nem férhettek hozzá. Virágra is öntötték, hogy később szép legyen a gyermek.

A fürdetés után zsiradékkal kenték be a gyermek testét, a XX. században kis ronggyal rögzítették a baba köldökcsonkját (ez volt a *púpruha*). Korábban az újszülöttet nem öltöztették fel, csak vászonba csavarták, végigpólyázták. A XX. századtól kezdve kisinget is adtak rá. Sokáig szokás volt a szoros pólyázás, azt hitték, ettől egészségesebben fejlődnek a kisbaba csontjai. Úgynevezett *pólyapárnára* fektették átlósan az újszülöttet, majd a sarkokat ráhajtvá szalaggal körbekötözték.

Pólyázás közben a bába igyekezett a gyermek arcvonásait bizonyos mozdulatokkal megigazítani a helyi elvárásoknak megfelelően. Például megszorította a csecsemő orrát, hogy ne legyen nagy, arcát két oldalról ujjával benyomta, hogy gödröcskék legyenek ott, ha majd nevetni fog. Általánosan elterjedt elképzelés volt, hogy azzal, amit a kisgyerek keze ügyébe tesznek, később ügyesen fog bánni. Ezért tűt, orsót vagy éppen szerszámokat érintettek a kisbaba kezéhez. Hittek abban, hogy ez meghatározza, hogy a későbbi életében milyen foglalkozást választ.

ÖSSZEGZÉS

Az emberek mindig is igyekeztek megérteni és megmagyarázni a körülöttük zajló eseményeket. Az élet legfontosabb eseményei, a születés és a halál kezdettől fogva központi eleme volt a közösség mindennapjainak. Ezeket sokáig csak a vallás, a szokások, a hiedelmek alapján értelmezték. De minden időben a rendelkezésre álló tapasztalat, az adott kornak megfelelő ismeretek szabályozták, hogy mit gondoljanak ezekről a történetekről. A női élet, a születés körüli események értelmezésében az orvostudomány fejlődésének köszönhetően sok minden megváltozott, de néhány elkép-

zelésben még ma is megtalálhatók a régi hiedelmek nyomai. Ezért hasznos lehet feleleveníteni, milyen fokozatokon ment keresztül az emberiség ezeknek az eseményeknek a megértésében.

IRODALOM

1. Deáky Zita, Krász Lilla *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* Budapest, Századvég Kiadó 2005:9–11(a), 38(b), 178(c), 197(d).
2. *Károli-biblia* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/BibliaKaroli-biblia-karoli-gaspar-forditasa-1/mozes-i-konyve-2/1-moz-3-C6/> (letöltés: 2020. július 11.).
3. Temesváry Rezső *Előítételek, népszokások és babonák a születést követően Magyarországon* Budapest, Dobrowsky és Franke 1899.

FORRÁS

A császármetszés története <http://www.sobel.hu/szuleszet/szules/a-csaszar-metszes-tortenete/> (letöltés: 2020. július 12.).

Az anya ellátása <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/vii-nepszokas-nephit-nepi-vallasossag-A33C/szokasok-A355/a-szuletes-es-kisgyermekkor-szokasai-A356/szules-A376/az-anya-ellatasa-A37D/> (letöltés: 2020. július 20.).

Az újszülött ellátása <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/vii-nepszokas-nephit-nepi-vallasossag-A33C/szokasok-A355/a-szuletes-es-kisgyermekkor-szokasai-A356/szules-A376/az-ujszulott-ellatasa-A381/>.

Bába <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/baba-F1799/> (letöltés: 2020. július 12.).

Boszorkányperek Magyar Néprajz VII. Folklór <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/358.html> (Hozzáférés: 2020. július 13.); <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/b-71FB5/boszorkanyperek-72199/> (letöltés: 2020. július 18.).

Szülés <http://vmek.oszk.hu/02100/02152/html/07/15.html> (letöltés: 2020. július 13.).

Születésszabályozás <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/6.html> (letöltés: 2020. július 15.).

Tauffer Vilmos <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/tauffer-vilmos-781A1/>; <https://www.kozterkep.hu/12377/prof-dr-tauffer-vilmos-mellszobor> (letöltés: 2020. július 15.).

Temesváry Rezső <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/temesvary-rezso-781F0/>; <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC15363/15611.htm> (letöltés: 2020. július 20.).

Terhesség <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/12.html> (letöltés: 2020. július 13.).

Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni.

Kazinczy Ferenc, Lev. XXII, 258:1810.

A' Nyelv egyik legféltőbb kincse, egyik legfőbb díszé a' Nemzetnek, 's a' Nemzeti Léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője.

Kazinczy Ferenc, Lev. XXII, 6:1819.

...bennünk hazaszeretet lobog, mellynek egy része a' nyelv' szeretete...

Kazinczy Ferenc, Lev. V, 472.

A magyart is tanulni kell, még született magyarnak is. Ha nem csiszolja, újítja folytonosan, berozsdásodik.

Kodály Zoltán

...mi ezt a' Nyelvet szeretni tartozánk, ha illy szép és a' maga nemében egyetlen nem volna is, mert a' miénk...

Kazinczy Ferenc, Lev. XIII, 27.

Gaál Csaba

Technika és technológia

„Megszégyenít, hogy [...] szavamat senki sem érti itt,
 hogy minden tapasztalatom és minden igyekezetem,
 ami ennek a nyelvnek a köntösét viseli magán, hiábavaló.”
 Kertész Imre (A néző)

Mindennapos manapság, hogy csaknem mindenki összekeveri a *technika* és *technológia* szót. Az alább felsorolandó esetekben technika helyett tévesen használták a technológiát, holott a két fogalom nem ugyanazt jelenti.

- „A Görög Régészeti Szolgálat engedélyezi az ásatásokat, miközben az új technológiák teszik lehetővé a múlt megértését.” Majd ugyanitt: „Fejlődik a technikai innováció”. Nem kétséges, hogy – többek között – az ibolyántúli és infravörös fény használata technikai lehetőség a régészetben, de akkor mit keres ott a „technológia”?
- Drónok, azaz távolról irányítható repülőszervezetek mezőgazdasági alkalmazásáról szól egy hír: „A precíziós technológiák alkalmazásával 300 milliárd forinttal növelhető a teljesítmény”. Ugyanebben a cikkben később: „A technikai fejlődés új, szabályozatlan helyzeteket teremt”. Kérdésem itt is az előbbi, hiszen a szerző számára a két fogalom nyilvánvalóan azonos.
- Helikopter beszerzésével kapcsolatban mondják: „Az új technológia mindent tud”. Az F-16-os repülőgépek vásárlásának meggyőzéséről szóló híradás: „Zágráb nem áll olyan anyagi helyzetben, hogy megengedhesse magának a legújabb technológiát”. A budapesti honvédelmi bemutató alkalmával viszont helyesen hívják az embereket a „haditechnika” megtekintésére, mint ahogyan a „technikai határzár” sem technológiai határzár.
- Egy üzletben látom kiírva – helyesen –, hogy a hűtőláda „technikai hiba miatt nem működik”, és nem technológiai hiba miatt.
- „A kézírást átveszi a technológia (számítógép, okostelefon, billentyűzet, érintőképernyő), tehát főlegessé válik.” (Magyar Nemzet 2019. február 17.) A számítógép, okostelefon, okosóra stb. műszaki (technikai) eszköz, nem pedig technológiai. Így tévedhet a cikket író nyelvész is, ha nem ügyel a két fogalom elkülönítésére.

Egy egyetemi hallgató az *Édes Anyanyelvünk* „Visszhang” rovatában a digitális technológia világáról ír, majd ezzel kapcsolatban a technikai lehetőségekről, készségekről, vagyis (tudat alatt?) összemosza a két fogalmat (15). Ugyanebből a lapszámból arról értesülök, hogy egy nyelvész a *Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Osztály* munkatársa. Vajon milyen nyelvi előállítási folyamattal foglalkoznak ezen a különös nevű részlegen, mert a nyelvvel összefüggésben mindeddig például a „beszédtechnika” szó volt ismeretes.

A KÉT FOGALOM SZÉTVALASZTÁSA

A *technika* kifejezés használata a XVIII. század elején kezdődő ipari forradalomra vezethető vissza, ennek folyamán alakult ki a *technológia*. A szó a görög „tekhne”-ből, illetve „tekhnikos”-ból ered, ami a latin „technicus” közvetítésével került szókincsünkbe.

A *technológia* gyártási eljárást vagy folyamatot, illetve valaminek az előállítását jelöli. Az M5 televízió egyik műsorának címe volt: *Természet és technológia*. A film azt taglalja, hogyan hasznosítja a modern technika a természetben rejlő csodákat, kezdve a madarak repülésével és eljutva a lepkék színes szárnyáig. A következtetés: ha a megfigyelésekből iparilag alkalmazható hasznosítás lesz, akkor ezt „technológiai” eljárással megvalósítják. Vagyis a növény- és állatvilágban található lemásolható képességek, tulajdonságok ellesése után „gyártástechnológiával” teszik azokat hozzáférhetővé a mindennapok számára.

A *Nyelvművelő kézikönyvtárban* a „technológia – technika” címszó alatt ez áll (4): a technológia „a gyártási folyamat elmélete és gyakorlata”, majd a szerzők megjegyzik, hogy újabban az angol–amerikai *technology* főnév gépés fordítása nyomán a *technológia* szót tágabb, lényegében a *technikához* közelálló jelentésben kezdik alkalmazni. Mindezt 2005-ben írták. Az azóta eltelt időben a két fogalom gyakorlatilag egybeolvadt, aminek egyetlen oka a felületességre, pontatlanságra hajlamos műveletlen nyelvi és közszellem. Amikor kezembe vettem az öt évvel még korábbi származó *Magyar Szókincstár* kötetét (8), abban már akkor ez állt a *technika* szó után: gyártásmód, technológia. Az utóbbi kiadvány tehát mintegy „megelőlegezte”, ha nem hozzájárult (minő érdem!) a később elterjedt téves használathoz.

Következetlennek tartom a *Magyar Értelmező Kézikönyvtár* megállapítását (10), ugyanis a „technika” szónál „Gyártási, termelési eljárás”-t említ, majd néhány sorral lejjebb „technológia” alatt ez olvasható: „A gyártási folyamat elmélete

és gyakorlata”, azaz nem tesz különbséget a kettő között! Különös.

ÚJABB BIZONYOSSÁG AZ ANGOL ERŐSZAKOSSÁGÁRA

Amikor még kerek volt a világ, és itt a XIX. század második felére gondolok, akkor még helyesen használták a „technika” kifejezést. Catherine Horel *Francia utazók Magyarországon 1818–1910* című könyvében (5) Budapest káprázatos *technikai fejlődéséről*, új műszaki eljárások alkalmazásáról ír, sehol egy „technológia” kifejezés! Ma az angol nyelvben, de a szakirodalomban is kiszorult a „technika” szó használata, így még a legnyilvánvalóbb esetekben is „technológia” áll helyette.

E lap hasábjain számtalanszor olvashattuk, hogy nem minden helyes, ami az angolban gyökeret vert, és ami tőlük került más nyelvekbe. A szolgai átvétel sajnos világjelenség, amit a magukat „progresszívnak” tartó hazai majmolók is átvettek. Íme néhány angol orvosi szaklapból kiragadott cím: *Technology and competence, Diagnostic technology, The impact of technological Surgery* stb.

A *hi-tech* a *high technology* rövidítése, holott alkalmazásakor csaknem kivétel nélkül csúcstechnikáról van szó; a rövidítés eleve helytelen fogalmat sejtet. (A „hi-tech” szót helyesen „haitek”-nek kell ejteni. Ellentmondásos, hogy sokan „hi-fi”-t és „wi-fi”-t mondanak, holott ha következetesen lennének, akkor „haifar”-t és „waifar”-t ejtenének, ahogyan azt egyébként a szótárak megadják.)

A „TECHNIKA” ÉS „TECHNOLÓGIA” MEGJELENÉSE AZ ORVOSLÁSBAN

2009-ben a *Német Sebész Társaság* 126. kongresszusának mottója és fő témája: *Humanitás és technika*. Az orvostudományt kevésbé a gazdasági kérdések, sokkal inkább a műszeres technikai haladás viszik előre, aminek az alkalmazásához elengedhetetlenek az orvosok bizonyos szintű mérnöki-technikai ismeretei. A többnapos gyűlésen a tárgynak megfelelő előadásokat és tanfolyamokat is beiktattak: lézerek alkalmazása, nanomedicina, anyagismeret, robotika, szenzomotorika, navigáció, telemedicina, digitális optika stb.

A számítógép jelenleg elért fejlettsége segíthet az orvos mindennapi munkájában, alkalmazásával az élő rendszer kapcsolatba kerül a mesterséges világgal. Ilyen az agy összekötése egy műkarral (gondolatok útján mozgatott művégtagok) vagy a mindkét lábra megbénultak gerincének alsó szakaszába ültetett elektródákkal felállásra, lábai mozgatására képes beteg. Ezek az élő szervezettel hasznosan együtt élő eszközök a *bionika* fogalmkörébe tartoznak. (A rendszert nevezik még *infobionikának* is, ami az információ és biotechnika találkozása.) A krónikus betegségekben az emberi testbe épített automatikus gyógyszeradagolók és az emésztőrendszeren végighaladó, távirányítható úszó kapszula készülékek is ebbe a körbe tartoznak.

A sebészetben különféle *műtéti technikát* alkalmazunk. Ezért hangzik egyik könyvem címe így (3): *Alapvető sebésztechnika* (és nem technológia!). A *Magyar Sebész Társaság* 2021-es kongresszusának felhívásában áll: „...a *technológiai* fejlődés követése szabja meg a tematika fő irányát” (kiemelés tőlem). Robotsebészeti program indítását tervezik a *Semmelweis Egyetemen*. Az egyik klinika igazgatójától elhangzik: „Minden műtét, amit ilyen *technikával* oldanak meg...” Néhány mondattal később: „...a *technológia* segíthet...” (kiemelés itt is tőlem). Egyértelműen kiviláglik, hogy a szóban forgó két fogalom keveredik (14). Hallom a televízióban, hogy egy szív-műtétnél új *technológiával* cserélték a billentyűt. Szomorúan veszem tudomásul a szavak pontatlan használatát szakterületemen. Ez azonban, úgy látszik, még csak a kezdet, hiszen a mintaként szolgálni hivatott *Orvosi Kamara* lapjában az áll, hogy „...nem legitimálják egy-egy *orvostechnológia* befogadását” (11). Ugyanitt még arról is írnak, hogy a folyamatosan megújuló technológia miatt megfontolandó a forrásteremtés technikáinak egyszerűsítése. (Vajon miért a kétféle szóhasználat? Miért nem a forrásteremtés technológiájáról beszélnek, ha értelmezésükben a két szó rokon értelmű?) Az orvostudományban egyetlen eljárást tudok technológiaként elfogadni, mégpedig Aldous Huxley (1894–1963) 1931-ben megjelent, a mai időköt is előrejelző könyvében, a *Szép új világban* (6) ismertetett embergyárat, amiből – a szó szerinti idézet szerint – „a gyártmányok” alfától epszilongig terjedő típusairól értesülünk.

A Pénzügyminisztérium egészségügyi tanulmányában kizárólag a technológia szó fordul elő. Ez is jelzi, hogy nem orvosi körökben a technika helyett immáron egyszóvalomra tört a kifejezés. Beszélhetek egy művész festési technikájáról (ecsetvezetés), de egyik művészettörténész sem szól a kérdéssel úgy, hogy a festőnek milyen a technológiája! Ugyanígy dicsérhetjük a zongorista technikai képességeit, de senki sem szól a zenész technológiai készségéről!

„Dolly, a balerina” címmel közöl egy cikket a *Magyar Nemzet* (12). Az alcímben olvasható, hogy a nevezett állatnál alkalmazott technológiát egyre több helyen használják. Nos, sem a sebészetben, sem a géntechnikában nem gyártási folyamatokról van szó, hanem technikai eljárásokról. Egy könyvismertetésben szerepel: „A közeli jövőben nem jön létre az emberi agyat helyettesítő technológia”. Ugyan miféle előállítási folyamatról lenne itt szó? A felsorolt példák újfent arra utalnak, hogy a *technika* helyét az orvoslásban is kiszorította a *technológia*. A jelenség magyarázata a nemgondolkodás, a divatos szóhasználat megfontolás nélküli átvétele, a birkálkat. Ezek lennének mi, orvosok?

MEGTARTHATÓ-E A SZÓBAN FORGÓ KÉT JÖVEVÉNYSZÓ?

A jövevényszó meghatározásakor hivatkozom Laczkó Krisztinára: „Olyan más nyelvből átvett szó, amely az átvételi nyelvben meghonosodott, az anyanyelvi beszélők számára idegen eredete már felismerhetetlen, mivel beilleszkedett a nyelv rendszerébe, s ezt írásmódja is tükrözi: izotóp,

mikroszkópikus, lézer, menedzser, kemping” (9). Mindemellett gondom van a felhozott példák némelyikével, de az alapelgondolással – ha korlátozottan is – egyet kell értenem. A magam részéről már annak is örülnék, ha az utóbbi évtized(ek)ben elterjedt és kiirthatatlannak tűnő szavakat sikerülne elhagyni: *projekt, protokoll, team, absztrakt, tutor* stb. Ne *edukálják* az orvosokat, és hagyják el az *evidenciákat*. A *Praxis Menedzsment* című lapban olvastam (már a kiadvány címe is elviselhetetlen!) az egyik táblázaton a „rizikó-stratifikáció”-t és ugyanott a „prevenciók rendelés”-t, és megtudtam egyet-mást a „pilotok” tanulságairól is (13). Legalább ezeket az új keletű átvételeket hagynánk el végre. Hovatovább oda jutunk, mint Wass Albert, aki öreg korában írta: „...ma már nem ugyanaz a magyar nyelv, amit én beszélek” (16).

Ritkán találkozunk kivételekkel. Számomra ezek egyike a *konzumidiotá*. Ez a megsemmisítő telitalálat Czákó Gábornak köszönhető. Erőltetve mondhatnánk persze, hogy fogyasztói elmebajos, de ez közel sem olyan csattanós és rövid. (A kifejezés alatt a mai ember egyik típusa értendő, aki értéktelenség helyett inkább csak szórakozással, fogyasztással tölti idejét; ez a felelőtlen „plázázó” tömegember.)

Alapító-főszerkesztő úrral csaknem mindenben egyetértünk nemcsak a magyar orvosi nyelv, de egyáltalán anyanyelvünk védelme terén. Van azonban egy pont, ahol némi véleménykülönbséget látok, ez pedig a meghonosodott jövevényszavak megítélése. Ismertek olyan kölcsönyszavaink, amelyek az idők folyamán annyira meggyökeresedtek nyelvünkben, hogy nemhogy képtelenség lenne elhagyni, de hiábavalóság is volna ellene harcolni, gondoljunk csak a *telefon*, a *kultúra*, *energia*, *próba* vagy az *etika* szóra. Mondom ezt annak ellenére, hogy ezek és még sok más kifejezés magyar szavakkal is helyettesíthető. Házunk tájáról hozok példát arra, hogy mi sül ki abból, ha izzadva, erőszakkal sürgetjük a magyarítást. Idézek: „Erkölcshölcsületi légüres tér jelentkezik ott, ahol az ismeret és *előállítás* áll a középpontban, és az erkölcs feleslegesnek tűnik – nem ez rímel korunkra?” (2) – kiemelés tőlem. Érthető ez a mondat? Mert számomra szerzőként bizony nem az. Az eredeti mondat ugyanis így hangzik (a főszerkesztő által megváltoztatott szót dőltten írtam): „Erkölcshölcsületi légüres tér jelentkezik ott, ahol az ismeret és *technika* áll a középpontban, és az erkölcs feleslegesnek tűnik – nem ez rímel korunkra?” A választ döntse el az olvasó.

Korábbi szókincsünket mára sikerült szinte a tizedére szegényíteni. Némely szó úgyszólván általános értelművé vált, ettől pedig csökevényesedik a nyelv. Mindez világossá válik néhány példában, ahol a dőlt betűs szavak az utánuk felsoroltakkal alkotott jelentéstartományokat porlasztják el. Beszédünk ettől jóval kezdetlegesebbé alakul. *Abnormális*: beszámíthatatlan, beteges, dilis, fonák, hibás, hülye, kóros, rendellenes, rendhagyó, szabálytalan, szokatlan, természetellenes, torz, visszás, zavart. *Akción*: cselekedet, cselekmény, cselekvés, eljárás, hatás, kezdeményezés, kiárusítás, megmozdulás, mozgósítás, művelet, támadás, tett, tevékenység (1). *Praktikus*: alkalmazható, célravezető, célszerű, életrevaló, előnyös, gyakorlatias, használható, hasznos, kivihető, leleményes, megvalósítható, ügyes.

Az előbb leírt jelenséghez lehetne hasonlítani a *technika* szó alkalmazását is, ami alatt a következőket érthetnénk: mód, módszer, rendszer, eljárás, módozat, eljárásmód, eszköz, műszaki tudomány stb. A *technológiánál* egyszerű a dolog, hiszen ez nem más, mint előállítási, gyártási folyamat. Ezek után önellentmondásnak tűnhet, ha mégsem tiltakozom indulatosan a két idegen eredetű forma megtartása ellen. Ennek oka, hogy annyira meghonosodott, miszerint üldözése minden bizonnyal reménytelen vállalkozás lenne. Ez nem önfeladás, hanem józan belenyugvás a megváltoztathatatlanba. Mindazonáltal helyénvalónak tartanám, ha magyar szavakkal helyettesítenénk a tárgyalat fogalmakat, és – a körülmények függésében, lehetőség szerint – el is várnám azok alkalmazását, mégis, már azt is nagy eredménynek tartanám, ha ezeket legalább helyesen használná a mai köz- és szaknyelv, különösen annak tükrében, hogy újra divatba jött a latin szavak használata. Magára valamit is adó művész, irodalmár, miután maga mögött hagyta az *univerzitást*, ma már a *teátrum* és a *bibliotéka* között osztja meg idejét, de gondol a *literatúrára* és *poézisre* is. A zenész az *orkesztrában* játszik, amit a *dirigens* irányít. Továbbra is megbecsült a *piktúra* és a *fotográfus*.

Nehéz, ha nem lehetetlen szabályt hozni, hogy hol a határa a *visszamenőleges magyarításnak*. Egyértelmű azonban, hogy a jövőben ellenálljunk a valóban felesleges kölcsönyszavaknak. Alapvető és ismételt felvetődő kérdés, hogy szükséges-e a már kezdetektől elfogadott idegen eredetű szavaink megváltoztatására törekedni. Meddig mehetünk el a magyarításban a magyarosítás rovására? Úgy látom, ennek eldöntésében még sokáig megosztottak maradunk.

IRODALOM

1. Cserháthalápy Halápy Gábor *Első magyar sznobszótár* Budapest, Tinta Kiadó 2012.
2. Gaál Csaba *Filozófus vagy bölcsész-e az orvos?* MONy, 2021;1:41–4.
3. Gaál Csaba *Alapvető sebésztechnika* 3. kiadás Budapest, Medicina Kiadó 2017.
4. Grétsy László, Kemény Gábor *Nyelvművelő kézikönyvtár* 2. kiadás Budapest, Tinta Kiadó 2005.
5. Horel, Catherine *Francia utazók Magyarországon 1818–1910* Budapest, Kossuth Kiadó 2021.
6. Huxley, Aldous *Szép új világ* Budapest, Konkrét könyvek 2003.
7. Kertész Imre *A néző* Budapest, Magvető Kiadó 2016.
8. Kiss Gábor (szerk.) *Magyar Szókincstár* Budapest, Tinta Kiadó 2000.
9. Laczkó Krisztina *Az idegen szavak* SOTE, Magyar Orvosi Nyelv, 2006. III. 20.
10. *Magyar Értelmező Kézikönyvtár* Budapest, Akadémiai Kiadó 2003.
11. *Orvosok Lapja* 2019;3:28–30.
12. Ötvös Zoltán *Dolly, a balerina* Magyar Nemzet 2021. július 3.
13. *Praxis Menedzsment* 2016;1:12.
14. Szabó Ádám tudósítása a Semmelweis Hírekben, 2021. augusztus 25.
15. Tóth Tamara *Digitális bennszülöttek* Édes Anyanyelvünk 2019;1:14.
16. Wass Albert *Voltam* Szentendre, Erdélyi Szalon Könyvkiadó 2020.

Keszler Borbála

Az orvosi nyelvhez kapcsolódó állandósult szókapcsolatok, szólások és közmondások (frazémák) régen és ma

Hadrovics László meghatározása a frazémákkal kapcsolatban: a frazéma különleges jelentésű szilárd, azaz kötött, közkeletű szókapcsolat (12a). A frazémák és eredetük is többféle. Bárdosi Vilmos a *Szólások, közmondások eredete* című munkájában eredetük szerint 46 típust sorol fel, de megjegyzi, hogy egy-egy frazéma két vagy több témakörben is előfordulhat. A témakörök között szerepel a foglalkozás, mesterség is (2a, k).

Tulajdonképpen, bár ma az orvoslást a tudományok közé soroljuk, régen valójában az is mesterség volt. A kutatások szerint ugyanis a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiát, egyetemet végzett orvos. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek, tudós asszonyok, javasasszonyok, bábák* látták el. A gyógyító munkában részt vettek még az *udvarházak asszonyai, a papok, a borbélyok* és a különféle *kuruzslók* is. Ennek megfelelően a korai kéziratok orvosló könyvek ezeknek a népi gyógy módoknak a hatását mutatják. Még az első úgynevezett tudós orvosló könyvekre is (például az *Ars medicára* [14], sőt Pápai Páriz Ferenc munkájára, a *Pax corporisra* [22] is) sok tekintetben hatottak a népi gyógyítás módszerei, valamint a népi gyógyítás nyelve és kifejezései is.

Megvizsgáltam mintegy harminc, főként kéziratok XVI–XVII. századi szójegyzéket, szótárt és orvosló könyvet, keresve bennük régi frazémákat, s a mai frazémák gyökereit. A példák közé csupán olyan szókapcsolatokat vettem fel, amelyek gyakoriak voltak a régi munkákban. Természetesen ezeknek a frazémáknak nem tudom felsorolni minden előfordulását bizonyítékul, hogy a maguk korában közkeletű szókapcsolatok voltak, csupán néhány példát említek annak bizonyításául, hogy ezek éltek. Közöttük vannak főnévi és igei értékű szókapcsolatok is.

FŐNÉVI ÉRTÉKŰ SZÓKAPCSOLATOK

Schlägli szójegyzék 1405 kör.

- 229.¹ (gelinellus) *ikeres gyermek*
- 371. (isosagus) *neldekle torok* 'nyelőcső'
- 307. (palpebra) *zem fedel* 'szemhéj'
- 402. (anuralis) *geres uy*
- 448. (polles) *terd kalach*
- 1972. (cicatrix) *vak seb* 'var'
- 2144. (abhortium) *jdethlen gyermek* 'idő előtt született, koraszülött gyerek' (19b)

Murmeliuss-féle szójegyzék 1533

- XLV/574. (Infans) *Nem solhato gyermek* 'kisdéd, csecsemő'
- LIV/707.² (Gurgulio) *Adam almaia* 'ádamcsutka'
- IV/711. (Epiglosis) *Torok dioia* 'gégefedő'
- LVI/727. (Praecordia) *Synek haloia*
- LXI/795. (Uterus) *Germek fogado hele* 'méh'
- LXII/796. (Secundae) *Germek tarto lantorna* 'méhlepény'
- LXIII/822. (Pori) *Vereytek iaro lik*
- LXXI/913. (Veterus) *El feleittő betteseg* '!' 'szenilitás'
- LXXI/915. (Vertigo) *Feynek forgasa* 'szédülés'
- LXXV/952. (Extasis) *Eznek el tauosasa*
- LXXVIII/981. (Hernia) *Testnek el sakazkodasa* 'sérv' (19a)

Calepinus Latin–magyar szótára 1585

- 2/7. (abortus) *wdetlen zwlés* 'koraszülés'
- 18/86. (agua intercus) *viz korság*
- 24/112. (atypus) *Röbögő sauu, pélp*
- 29/138. (bronci) *Kin wló fogu*
- 40/190. (cicatricus) *Seb helyös, vak sebös*
- 47/213. (coleus) *Monya töki*
- 49/219. (coma) *Mély álom hozo betegseg*
- 109/377. (eugium) *Szwzesség kapuia, hartyaia* 'szűzhártya' (7)

¹ A szám az adat sorszáma, ezért van pont utána (a későbbiekben is ezt jelenti a szám utáni pont).

² Az első szám a kiadvány lapszáma, a második szám a szócsoporthoz tartozó eredeti száma.

Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura Dictionarium Latino-ungaricum* című szótára 1590

84. (Palpebrae) *Az szömlődök hea* 'szemhéj' (29a)
 85. (Lucinus) *czik szemü* 'keskeny szemű' (29b)
 92. (Conuexum pedis, pars superior) *Az labnak az feie* (29c)
 94. (Pericardium) *Az szünek táskája* (29d)
 96. (Loripes) *Hamfa labu* (29d – a szó jelentése Veres Péter szerint: 'csámpás': Nyr. LXX: 159)
 97. (Infans) *Bölcsőbeli gyermek* (29e)
 160. (Hemiplagia) *Fel gutta* (29f)
 161. (Asthma) *Lehellesnek nehez volta* 'nehéz légzés' (29f)
 161. (Atrophia) *Az testnek el fonnyadása* (29f)
 164. (Epidemia) *dögletös nyauualia* 'járvány' (29g)
 165. (Gangraena) *Vad hús vag' Fene* (29h)
 173. (Reduuiia) *Köröm merög* 'körömgágyulladás' (29i)

Lentsés 1577

- I. 122a: *Szyw fogas* 'szívgyörcs'
 I. 142a: *Gyomornak ragasa* 'gyomorgörcs'
 I. 79a: *Hasnak ragasa* 'hasgörcs, székrekedés miatt'
 I. 242b: *Azzonyallatnak madraya* 'méhe'
 I. 245b: *Madranak fenéje* 'méhrák'
 I. 258a: *Nemző mag* 'öndő'
 I. 274b: *Gyermekek vesztes* 'abortusz'
 I. 305b: *Vak köröm* 'hibás, rossz köröm'
 I. 309b: *Beel Poklossagh* 'lepra'
 IV. 8b: *lelökzet vewő Cyew* 'légcső'

Szenczi Molnár Albert 1604

- (Delirium) *Főnek meghiűlása* 'megzavarodás'
 (Anatomicus) *Holt test metélő*

Medicinae variae 1613 k.

- petsenies szem* 'gyulladt szem' (13b)
Szent Antal tüze 'orbánc' (13c)
el veszekedet seb 'fekélyes, rákos seb' (13g)
 (Musculi oculorum) *A szemnek gyökerei* 'szemizmok' (13y)

Máriássy 1614–1635 k.

- keoreom haz* (13o)

Apáczai 1653

- nyelő hurka* 'nyelőcső' (1a)
vizellő tsatorna 'húgycső' (1b)
holyag borittoja 'dűlmirigy' (1c)
mehnek ajtaja (baja) 'méhszáj' (1d)

Pápai Páriz Ferenc 1690/1747 (22) és 1708/1767 (21)

- esze nélkül vagyon* 'önkivületben van' (22h)
esze nélkül beszél 'félrebeszél' (22i)
idétlen szülés 'koraszülés' (22g)
elől-járó posta 'előjel, tünet' (például: Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének elől-járó postája [22a]; a rák-fenében az hasmenés halálnak elől-járó postája [22f]; ez a taknyos feje folyás néha az havi tisztulásnak meg-indulása előtt-is megjele-nik, és az havi tisztulásnak elől-járó postája [22d])
Menses. Aßonyok 'hóvámi folyások' (21)

Ponyikay 1693 k.

Amely ferfinak az *arany szegét* megkötik. Menj az folyóvíz mellé, az hol halat árulnak és végy egy csukát [...], fogd meg nyakszürtön, hudozzál az szájába és ereszd el az vízben az csukát és menj haza és mindjárt fogj az *Ádám mívéhez* (26).

Rácz Sámuel 1778–1780 és 1794

- 1778:16: *ítélő idő* 'krízis, kritikus idő'
 1778:33: *ornak ikrás husai* 'orrmandulák'
 1778:78: *megállapodott idejü* 'felnőtt'
 1778:96: *álmosító orvosság* 'altató'
 1778:187: *elragadás ideje* 'megfertőződés ideje'
 1794:93: *nagy has-ikrás hús* 'hasnyálmirigy'
 1794:63: *orrrnak ikráshusai* 'orrmandulák' stb.

IGEI JELLEGŰ SZÓKAPCSOLATOK. Ezek a betegség keletkezé-sére, kifejlődésére és gyógyulására vonatkoznak.

Medicinae variae 1603 k.

- a szava megáll* 'megnémul' (13a)
szaia az kinek megh vesz 'rákos, fekélyes lesz' (13e)
orra vere ... felette/igen jar (13f, i)
Ganeia az kinek megh all 'szorulása van' (13h)
Kinek füle ki kel (13m)
Az kit el fogh az sár (13n)
le hasad rolla az haliogh (13k)
a süly megh vigaszik (13j)

Lentsés 1577

- I. 2b: [a gyógyszer/a gyógymód] az *Nathat ky tyzttytta*
 I. 83a: *a fogat ky rontya*
 I. 88a: *a foghust megh zorytttya* 'megerősíti'
 I. 99a, 120a: *nyálat, turhát kihanyat*
 I. 213a: *el rontya az követh*
 I. 213a: *a sülyt elszárasztja*
 I. 189b: *megh enhity az fydalmath*
 I. 237b: *az fydalmat megh chyöndesytty*
 I. 305b: *le vonza az vak körmoth*

Török 1619 e.

- dagadást el rontia* (13s)
undoksagot eltisztit (13u)
korsagot megh ronth (13v)
 [a nehéz vizelet] *megh uigasztia* (13v)

Szentgyörgyi 1619 e.

- megh indittia az hasat* (13x)

Máriássy 1614–1635

- Az hasat meg lagitja* (13r)
az undogsaghot kiszija (13p)
ki uonza minden mergheth (13q)

Becskereki 1698–1703

- kivetí az sárt* (bb)
a hályogot lehajítja a szemről (13z)

Pápai Páriz 1690/1747

a szeleket oszlatja (22e)

a fulladozást szaggattya és hányattya (22c)

a fogakhoz rohanó fluxust visszaveri (22b) stb.

Ilyenek még:

[az embert] *elüti a kórság, elüti a nyavalya*; [az emberre] *redja fut a nyavalya*; a daganat *meghegyesül* 'megérik'; a betegség *gonoszra fordul, megnehezedik, meghat* 'megfertőz', *elhatalmazik* stb. A meggyógyul/meggyógyít helyett állhattak ezek a rokon értelmű szavak is, például: [a gyógyszer] *elkergeti, elmúltja, enyhíti, eltávoztatja, elüzi, elveszti, kiüzi, kirekeszti, kiveszi, kitisztítja, könnyebbíti, lecsendesíti, megállítja, megengeszteli, megennyhíti, meghűvösíti, megszünteti, megtéríti, megorvosolja, megvigasztalja* 'meggyógyítja', *kiveti* a betegséget; [a gyógyszer, gyógymód] *operál* 'hat', *kifakaszt* (például kelést); [egy testrész] *gyullad, megvész, megszakad, kimenyül, megasz, megbántódik, megcsügged*; [a betegség] *elhagyja, eláll róla, eloszol, eltávozik, megáll, megcsendesül, megszűnik, megvigasztik, kimegy belőle, elhagyja* [a beteget].

AZ ILLETLENT HELYETTESÍTŐ KIFEJEZÉSEK KÖZÖTT IS AKADNAK FRAZÉMÁK. A régi nyelv nem volt nagyon finnyás, általában nevén nevezte a dolgokat (12k), ritkábban azonban eufemisztikusan, szépítve neveztek meg kényes dolgokat vagy cselekvéseket. Így a vizelet és a széklet ürítésével kapcsolatos kifejezéseket, a nemi szervek neveit és a közöszlással kapcsolatos kifejezéseket, például:

Lentsés 1577 I. 203b: *Alfelnek Remesenek* ('végbél') *ky fordulasarol*.

Medicinae variae 1603 k.: *Farka kinek megh vesz* (13h); *az leany és asszony megh hudozza magát* (13l); *Az kinek ganeia megh all* (13n).

Szentgyörgyi 1619 e.: *az azonjz allatok titkos helli* (13w).

Szenczi Molnár Albert 1604: *Eügium. Az asszonyjz allat szemermes testénec kapu hartyaja* ('szűzhártya'), *mely az Venus első Ostromán rontatik el*.

Becskereki Váradi Szabó György 1696–1703: *Az kinek seggvégghurkája* ('végbél') *lejár* (13aa).

Az eddig felsorolt kifejezések nagy része ma már nem él, de a maguk korában ismertek és használatosak voltak. Csupán egy-kettő vált a mai frazéma részévé.

AZ ORVOSLÁSSAL KAPCSOLATOS SZÓLÁSOK ÉS SZÓLÁSMONDÁSOK. Hogy ebben az időben az orvosi nyelvvel kapcsolatban milyen szólások, szóláshasonlatok és közmondások éltek, arról Hadrovics László *Magyar frazeológia* (12) című munkájából kaphatunk némi képet. Ezek közül ma már több nem használatos, de sok fennmaradt, és jelentésváltozáson ment keresztül. (Az alábbi felsorolás nem csupán a régi, hanem a mai szólásokat is tartalmazza.)

Ágynak dől (3a).

Aláássa az egészségét [valami] (3k).

Begyógyulnak a régi sebek 'megszűnnek a régi konfliktusok, sérelmek' (10i).

Beletörik valakinek valamibe a foga 'nem sikerül neki valami, kudarcot vall vele' (10b).

Benő a feje lágya 'megkomolyodik'. A szólás arra az élettani jelenségre utal, hogy a kisgyermeknek csak két éves kora körül csontosodik össze a fejcsontja, addig (sőt még továbbra sem) gondolkodhat és cselekedhet komolyan (2c).

A bőrt is lehúzza valakiről 'kiméretlenül kihasznál valakit' (3i).

Csak a hasának él 'csak avval törődik, hogy egyen, igyon' (3t).

Csak az orráig lát 'nem látja a dolgok lényegét' (12d, 10g).

Csontja velejéig gonosz (3h).

Csupa csont és bőr 'nagyon sovány' (20a).

Egyenes a gerince (3r).

Elborul az elméje (3l).

Elcsapja a hasát 'gyomorrontást kap' (3u).

Fáj a foga valamire 'szeretne megszerezni valamit' (3p).

Érzékeny/kényes pont 'ettől válik valaki sebezhetővé' (10h, 12c).

Fájó seb 'rég, kellemetlen emlék' (12c).

Fejére ejtették 'bolond' (3n).

Fejfájást okoz 'gondot okoz valakinek' (3o).

Fél füllel hallottam 'nem megbízható forrásból hall valamit' (10d, 12d).

Felkopik az álla 'éhez, nélkülözni kényszerül' (2b).

Felszakadnak a régi sebek 'rég, (talán el is felejtett) kellemetlen emlékek, sérelmek idéződnek fel' (2h, 10i).

Fülén ül 'nem hallja meg, ha szólnak hozzá' (3q).

Gyomor kell valamihez 'olyan kellemetlen valami, hogy nehéz elviselni' (3s).

Híg az agyveleje (3b).

Jó húsban van 'egészségesen kövér' (3w).

Kopog a szeme az éhségtől 'nagyon éhes'; *majd kiugrik a szeme az éhségtől* 'ua.'. A szólások eredete arra a megfigyelésre vezethető vissza, hogy aki nagyon megkín egy ételt, *meresztgeti a szemét* (2j).

Köd borul az agyára 'zavart lesz, az öntudata elhomályosodik' (3x).

Lábon hordja ki a betegséget 'nem fekszik ágyba' (3z).

Lábra kap 'megerősödik, fellendül' (10f, 12e).

Leesik a lábáról 'felköveteg lesz' (3z).

Leesik az álla (3c).

Magához tér 'öntudatlan állapotból felocsúdik' (3aa).

Majd megreped a dobhártyája (3j).

Még nem nőtt ki a bölcsességfoga (3f).

Megüti a bokáját (3e).

Nem ejtették a feje lágyára/fejére 'élelmes, szemfüles, talpraesett; nem olyan ostoba, hogy megtegye a szóban forgó dolgot'. A szólás hátterében az áll, hogy ha egy gyerek fejének a lágyrésze megsérül, akkor könnyen szellemileg és testileg nyomorék marad (2c).

Nem nőtt ki a bölcsességfoga 'éretlen' (3d).

Nincs jó bőrben 'erősen lefogyott, nem jó az egészségi állapota' (3g).

Orvosi eset 'szinte már elmebeteg módjára viselkedik' (3m).

Süket fülekre talál 'a javaslatait, figyelmeztetéseit senki sem hallgatja meg' (10e, 12d).

Vásik vagy fáj a foga valamire. A szólás alapja az a tapasztalat, hogy a savanyú gyümölcs rágása vásítja az ember fogát, ettől tehát vásik a foga. A vásott fog pedig fáj. Ez természetesen mondható képes értelemben is (12b).

Vért izzad [a nagy igrkezetben] (12f).

Ilyenek még: *ezt nem veszi be a gyomra, ehhez gyomor kell, nem tudom megemészteni, hízik a mája* stb. (12g, 3v).

Köztudomású, hogy bizonyos lelki jelenségek fizikai tünetekkel járnak, például: *nehezen vesz levegőt, szaporább a szívverése*, a legrosszabb esetben *megáll a szíve*. A különféle külső hatások hathatnak a gyomorra, a májra, szívre, epére stb. is. Ezek a több évszázados tapasztalatok tükröződnek a következő szólásokban.

Harag, felindulás, félelem esetén:

belilul a feje, eláll a szava, elborul az agya, eldurran az agya, előnti az epe, előnti az arcát a vér, elveszti az esztét, elveszti a fejét 'megzavarodik', felforr az agya/agyvize, a guta kerülgeti/környékezi, hideg futkároz a hátán 'félelem, rémület fogja el', inába száll a bátorsága 'megijed', kiütést kap valakitől, valamitől 'ideges lesz valakitől, valamitől', szikrákat/villámokat szór/hány a szeme 'nagyon haragosan néz, (haragjában) villog a szeme'; vérben forog a szeme, lángba borul az arca, lila a feje, majdnem megüti a guta 'nagyon mérges, haragszik, annyira, hogy majd megüti a guta'.

Ha aggódik valami miatt:

elhúzza a belét, félti a bőrét 'félti az életét'; fáj a feje valamitől, rágia valami.

Ha uralkodik az érzelmein, akkor:

megőrzi a hidegvérét, angol hidegvér jellemzi.

Ijedtség, bánat esetén:

eláll a szívverése, megdobban a szíve, meghül/megfagy a vér az ereiben 'nagyon megrémül, megrendül', megreped/meghasad a szíve, összeszorul a torka, vérzik a szíve.

Meglepetés esetén:

kiveri a hideg 'nagyon megijed vagy nagyon lázas', leesik az álla 'undor, rémület fogja el a meglepetéstől', szaporább a szívverése stb.

Régi gyógyszerre, méregre utal a *beadja a maszlagot* 'becsap, félrevezet', *beveszi a maszlagot* 'engedi, hogy becsapják'; *nem ettem maszlagot* 'nem vagyok bolond'. (A csattanó maszlag nagyon kedvelt növény volt a középkorban, annak ellenére, hogy erős mérgező hatása. Kis adagban azonban gyógyszerként és kábítószerként is használták [2g]).

SZÓLÁSHASONLAT

Olyan szívesen/úgy tesz/csinál (meg) valamit, mintha a fogát húznák 'nagyon nehezére esik neki valami, nagyon nem szívesen végzi a dolgot' (10c).

Olyan vörös valakinek a feje, mint a cékla (10a).

Hány, mint a lakodalmass kutyá 'erősen hány' (3y).

A frazémák közé tartoznak a **szitkozódások, átkozódások** is. Ezekben gyakoriak a régi, súlyos betegséget jelentő betegségnév: a *fene*, a *franc*, a *rothadás*, valamint a népi, mágikus gyógymódokban használatos eszközök, például a *frászkarika*.

A fene egye meg! A fene essen bele! (Rosszkivánság.) A középkorban a *fene* szó 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség'-et jelentett. Gyakran előfordult az orvosló könyvekben ilyen kifejezés: *eszi a fene* 'súlyos fekélyes, rákos betegség gyöttri'.

A franc egye meg [essen bele]! Indulatos, bosszús szitkozódás. A *franc* a francia betegség, *franc* betegség a *francu* régi betegségnévből szá-

mazik (amely vérbajt, szifiliszt jelentett). A francia népnévvél függ össze (2e), lásd Lentsés 1477: I. 313b: *Az Franczu Nem egyeb, hanem az Venus mywetwl valo megh vezes.*

Rohadj meg! Ez a rosszkivánság a régi orvosi nyelvben gyakran előforduló *rohad*, *rohad* szóra vezethető vissza, ami súlyos fekélyes, rákos betegségre utalt, például: *Medicinae variae* 1603 k.: *rothad hus* (13d); **Török János** 1619 e.: *megh allattja az rothadast* (13t).

Egy frászt! Tagadás, kicsinyítés, elutasítás kifejezésére használják. A mondás babonás népszokásból ered. A *frász* gyermekkori betegség (rángógörccs) volt. Ezt a betegséget úgynevezett frászkarikával gyógyították. Ezen bűjtatták át a frászos gyerekeket, hitük szerint ugyanis a gyerek ettől meggyógyult. Ez a szokás a két világháború között már kihalóban volt. Ezért mondták, hogy *Egy frászkarikát sem ér! Egy frászt sem ér!* (2f).

Egy-egy közmondás is köthető az orvosláshoz:

A fogával ássa meg az ember a sírját jelentése: sok ember azért hal meg, mert sokat eszik.

Azkinek a foga fáj, tartsa nyelvét rajta jelentése: akinek valami baja van, ne mástól várja a segítséget, hanem maga oldja meg.

Halál ellen nincs orvosság. Stb.

A régi nyelvben a leggazdagabb körülíró frazeológia a születéshez (12h) és a (természetes vagy erőszakos) halálhoz kapcsolódik (12i).

A születéssel kapcsolatos szólások: *terhes valamivel, világra hoz, leteszi a terhét, világra jön, meglátja a napvilágot; elvetélt gondolat, terv, próbálkozás, írásmű; bábáskodik valami körül, nehéz szülés lesz/ volt, a fürdővízzel a gyereket is kiönti, elvágja a köldökzsinórt* (12h); *szájába rág* (régén a bábák előre megrágták az ételt, és úgy adták a gyerekeknek (2i)).

A halállal kapcsolatos szólások: *örökre lehunyja a szemét, fűbe harap, alulról szagolja az ibolyát, letette a kanalat, feldobta a talpát, az ember a lelkét visszaadja az Istennek, Szent Mihály lovára teszik, megnyugszik* (Istenben, Ürban), *kiköltözik az árnyékvilágból, búcsút vesz az árnyékvilágtól, pályafutásának végére jut, Istennek adta lelkét, megboldogul Istenben, az Isten magához szőlította/vette, kileheli a lelkét.*

Erőszakos halál esetén: *a másvilágra küld, eltesz láb alól, hurkot kötnek a nyakára, kiszorítja a lelkét, talpa alatt elfúj a szél, kirántják alóla a gyékényt stb.* (12j), *otthagynja a fogát 'küzddelemben, háborúban, harcban meghal' (régén 'rajta vesz, porul jár' volt a jelentése) (2d).*

Ez utóbbival kapcsolatban egy kicsit komolytalanabb munkából idézek.

Walter János egy 1825-ből származó ismeretterjesztő munkában *Nyelvtörténeti érdekességek* címen arról ír, hogy a különböző foglalkozású emberek különféleképpen hálnak meg:

az útkaparó leveti porhüvelyét, az aratót lekaszálja a halál, a kulcsár beadja a kulcsot, a vincellérre rákapálják a földet, a molnár leörli életét, a szabónak elszakad élete fonala, a pék megessi kenyere javát, a fuvarost a Szent Mihály lovára teszik, a toronyőr a sír mélyére száll, a földművest elföldelik, a kertész a paradicsomba jut, a harangozónak beharangoznak, a lovászi elragadja a Szent Mihály lova, a portásnak

megnyílik a mennyország kapuja, az órásnak üt az utolsó órája, a kalauz eléri az utolsó állomást, a révész kiköt az örökkévalóság révpartján, a lámpagyújtogatónak az örök világosság fényeskedik, a tarokkosnak bemozdítja az ultimót, a fogorvos otthagyja a fogát, a színész letűnik az élet színpadáról, az író kezéből kihull a toll, a rikancsra ráül a síri csend, a muzsikusknak elszakad élete húrja, a hajós boldogabb hazába evez, a pénztáros leszámol az étellel, a bűvár örök álomba merül, az erőművész végsőt vonaglik, a trombitásból végképp kifogy a szusz, a cigánynak behegedül Szent Dávid, a táncosnő eljárra az utolsót, az üvegesnek a szemei üvegesednek meg, a pályafelügyelő bevégzi pályáját, a fiskális megkapja a megfellebbezhetetlen végzést, a koldus jobblétre szenderül, a díjbirkózót legyőzi a halál, a hadbíró megnyugszik az örök békében, az anyós az örök hallgatás honába költözik, a festőművész előtt új világ panorámája tárul fel, a boldogtalan megboldogul, a siketnek megszólal az utolsó harsona, a győzedelmes hadvezér diadalt arat a halál, a léghajós lelke elszáll, a pilóta sírba száll, a szemésznek kialszik a szeme fénye, a teherhordónak könnyű lesz a föld, a csillagásznak leszakad a csillaga, az éjjeli őr örökre elalszik, a csizmadia üresen hagyja csizmáját, a halász a halál horgába akad, a takácsnak a párka elvágja élete fonálát, a búcsús elbúcsúzik az élettől, a kovács elpatkol.

Félre téve a felsorolás helyenként komolytalan, tudományos szempontból naiv, de igen szellemes példáit, az igazság az, hogy a foglalkozások, mesterségek valóban komoly forrásai voltak a frazeológiának. A régen keletkezett frazémák azonban vagy kihaltak, vagy elszakadtak a mesterségektől, jelentésváltozáson mentek keresztül, és átvitt értelemben gyakran ma is használjuk őket.

IRODALOM

1. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* Utrecht, Joannis a' Waesberge 1653:144(a), 149(b), 150(c), 167(d).
2. Bárdosi Vilmos *Szólások, közmondások eredete* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2015:8(a), 36(b), 161(c), 172(d), 176–7(e), 177(f), 354(g), 464(h), 483(i), 496–7(j), 693(k).
3. Bárdosi Vilmos, Kiss Gábor *Szólások* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2014:2(a), 3(b), 5(c), 10(d), 17(e), 19(f), 20(g), 29(h), 30(i), 33(j), 37(k), 40(l), 43(m), 49(n), 52(o), 57(p), 61(q), 65(r), 70(s), 76(t), 77(u), 80(v), 84(w), 114(x), 118(y), 122(z), 136(aa).
4. Becskereki Váradi Szabó György *Medicusi és borbélyi mesterség* 1698–1703. In: Hoffmann (szerk.) 1989:341–434.
5. Brencsán János *Orvosi szótár* Akadémiai Kiadó, Budapest 2006.
6. Büky Béla *A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse (1585, 1607) I. – Anatómiai szavak* Klny. az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 41.-ből 1967:29–131.
7. Calepinus Ambrosii *Calepini Dictionarivm decem lingvarvm* Leydvn, 1585. Kiadva: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből* Sajtó alá rendezte Melich János, Budapest 1912.
8. Comenius, Johannes *Amos Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ* Nürnberg, Brassó, Lőcse 1669, 1675, 1685.
9. Finály Henrik *Besztercei szöszedet. Latin–magyar nyelvműlék a XV. századból* Budapest, MTA 1892.
10. Forgács Tamás *Magyar szólások és közmondások szótára* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2003:183(a), 200(b), 201(c), 214(d), 216(e), 425(f), 547–8(g), 587(h), 619(i).
11. Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyv* 1588. In: Sztatky (szerk.) 1983.
12. Hadrovics László *Magyar Frazeológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1995:27(a), 63(b), 160(c), 167(d), 171(e), 173(f), 173–4(g), 231(h), 231–3(i), 232–4(j), 234–6(k).
13. Hoffmann Gizella (szerk.) „*Medicusi és borbélyi mesterség*”. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből Szeged, JATE 1989:12(a), 14(b), 19(c), 24(d), 26(e), 29(f), 33(g), 34(h), 36(i), 42(j), 44(k), 45(l), 49(m), 51(n), 56(o), 57(p), 59(q), 66(r), 78(s), 90(t), 118(u), 122(v), 200(w), 207(x), 279(y), 354(z), 368(aa), 388(bb).
14. Lentsés György *Ars medica 1577*. Varjas Béla (kiad.) XVI. századi magyar orvosi könyv Sárkány Nyomda, Kolozsvár 1943. A munka az azóta előkerült címén (*Ars medica*) szerepel már többek között: Péter, M. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből* Marosvásárhely, Mentor Kiadó 2006.
15. Máriássy János *Egy néhány rendbeli loórvosságok és más orvosságok* 1614–1635 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989:12–52.
16. *Medicinae Variae* 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött receptek. In: Hoffmann (szerk.) 1989:11–52.
17. Melich János *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből* Budapest, MTA 1912.
18. Melich János *A magyar szótáriródalom* Nyelvtudományi Közlemények 1907;XXXVII/1–2:22–51.
19. Marmelius szójegyzéke. Kiadta: Szamota István *A Marmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból* címen. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XVI/7. Budapest, MTA 1896:1–42(a), 91–6(b).
20. Paczolay Gyula *Többnyelvű szólas- és közmondásgyűjtemény* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2015:38(a).
21. Pápai Páriz Ferencz *Dictionarium* 1708. Az idézetek az 1767-es kiadás alapján készült reprint kiadásból valók: Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila gondozásában Budapest, Universitas Könyvkiadó 1995. Az idézés: 1708/1767.
22. Pápai Páriz F. *Pax Corporis* Kolozsvárott 1690, 1747:13(a), 83(b), 108(c), 119(d), 141(e), 156(f), 274(g), 291(h), 312(i).
23. Ponyikay, Johann *Liber Medicinarum* 1693 k. In: Sztatky (szerk.) 1983.
24. Rácz Sámuel *Orvosi tanítás, melyet az ausztriai borbélyok számára 1776. eszt. német nyelven kiadott báró Störck Antal, mostan pedig magyarra fordította Rácz Sámuel*. Két kötet 1778–80.
25. Rácz Sámuel *A borbélyi tanításoknak első darabja. Az anatómiáról, physiologiáról, materia medicáról, chirurgiáról és bábaságról* 1794.
26. Schlägl Szójegyzék 1405 kör. Kiadja: Szamota István *A Schlägl magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.
27. Szenczi Molnár Albert *Dictionarium Latino–ungaricum*. [2. rész:] *Dictionarium Ungarico–Latinum* Nürnberg 1604.
28. Szentgyörgyi János *Testi orvosságok könyve* 1619. e. In: Hoffmann (szerk.) 1989:173–209.
29. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura Dictionarium Latino–ungaricum* Debrecen 1590. Melich János Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke Budapest 1906:47(a), 48(b), 50(c), 51(d), 52(e), 74(f), 75(g), 76(h), 78(i).
30. Sztatky Mária (szerk.) „*Minden doktorságot csak ebből kérészek*”. Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből Budapest, Magvető Kiadó 1983:317–8.
31. Török János *Orvoskönyv lovak orvoslása* 1619 e. In: Hoffmann (szerk.) 1989:77–171.
32. Újhelyi István *Orvosságos könyv* 1677. In: Hoffmann (szerk.) 1989:295–334.
33. Walter János *Gaudeamus III. (Történeti érdekességek, jelmondatok, feliratok, ügyességek)* Budapest, Szent István Társulat 1926.

Rácz János

Növénynevek a gyógyítás nyelvéből

Az ókorból származó növénytani művek (például Hippokratész, Theophrasztoz, Dioszkuridész, Plinius, Galénosz) elsősorban a növények gyógyhatásaira vonatkoztak. A legnagyobb jelentőségű Dioszkuridész volt, aki számos országot bejárt, és utazásai közben pontosan megfigyelte az élő növényeket, valamint a használt gyógyszereket, növényi alkalmazásokat. A középkori Európában az új növénynevek alkotásában és közvetítésében az arabok jártak elől, akik Toledo környékén főiskolai központot hoztak létre. Orvosaik a növényeknek és gyógynövényeknek egész sorát hozták más földrészekről.

Már a legrégebbi korokban is keresték az élelemnek alkalmas növényeket. Akadt ezek között olyan, amelynek élvezeti értéke mellett felismerték gyógyhatását is. Valamikor különösen a sebek hegedésének előmozdítására, lázcsillapításra és különböző fertőzések orvoslására keresték a gyógyírt.

Európában a középkori kolostorok gyógynövénygyűjtő, -termesztő és -főlhasználói tevékenysége, a szerzetesek növények iránti érdeklődése igen fontos volt az egészség megőrzésében, az orvoslásban. A kolostorokban folyó gyógyítás és a kolostorkertek gyógynövényei nyilván hatottak a korabeli világi orvoslásra és a népi gyógyászatra. A gyógyító-tanító céllal szerkesztett füveskönyvekbe hagyományos módszereket, népi növényneveket és hiedelmeket is följegyeztek. Az Európában megjelent korai füveskönyvekben a hasonló küllem és szín, a főlhasználhatóság, gyógyhatások vagy éppen mágikus szempontok szerint rokonítottak növényeket, ahogy a mai népi orvoslásban is gyakran teszik. Ezért nem könnyű a régi nevek értelmezése, még akkor sem, ha olykor ábrákat is készítettek. És emiatt találjuk az önkényes, elfogadhatatlan azonosítások annyi riasztó példáját még a szakmailag felkészült, de a növényneveket és a számtalan rokonszavát íróasztal mellett összevető szerzők műveiben.

A gyógynövények egy része már nevében utal arra, hogy milyen betegség megelőzésére vagy gyógyítására használható: *sömörfű*, *koszfű*, *méregvönőfű*, *kígyómarást gyógyító fű*, *innyújtó*, *gyújtóvönőfű*, *tüdőfű*, *gilisztafű*, *sebfű*, *nádrafű*, *lázfű*, *fülfű* stb. Többféle növény

neve is lehet például a *májfű*, *sebforrasztófű*, *fekélyfű* vagy *tüdőfű*. Az ilyen elnevezésű növényeknek egykor – mint latin nevük is bizonyítja – gyógyító erőt tulajdonítottak.

Ami a magyarországi növényi gyógyítás történetét illeti, a XVI. században egyre több növénytanulmány és orvosi munka jelenik meg magyar nyelven. Az orvostudomány ekkoriban főként gyógynövényekkel dolgozott, ezért számtalan növénynevet használt. A füveskönyvek írói, az orvosnövénytani művek szerzői a belső nyelvi fejlemények alkalmazása mellett gyakran segítettek magukon idegen nyelvekből kölcsönzött nevekkal. Ezek között elsősorban a görög és latin növénynevek jöttek számításba. Számos gyógyhatású növény régi magyar nevét és ezek latin fordítását is tartalmazzák Pápai Páriz Ferenc szótárai (19). Az 1807-ben kiadott *Magyar Fűvész Könyv* (9) után, 1813-ban napvilágot látott Diószegi Sámuel újabb munkája. Az *Orvosi Fűvész Könyv* végén kimerítő összeállítást találunk „A könyvben előforduló Plánta-neveknek és némely más dolgoknak Mutató Táblája” címmel (10). A növények magyar nevezeteinek sok szaknyelvi elnevezése szerepel Bugát Pál *Természettudományi Szóhalmoz* című munkájában (6).

Alább felsorolom a növényeknek néhány olyan elnevezését, amely utal a növényeknek a gyógyításban betöltött szerepére, sőt a gyógyhatásra is.

Tüdőfű. *Pulmonaria*. Clusius pannóniai flóraművében már 1584-ban szerepel a *Pulmonaria* neveként a *tüdőfű* (7). 1595-ben Beythe Andrásnál *tydoe fyu* (4), 1708-ban a *tüdőfű* szintén *Pulmonaria* Pápai Páriz latin–magyar szótárában (19); a mű 1767-es kiadásában német tükörszóval is értelmezi: 'Lungenkraut'. Csapó József *Magyar kertjében* (8) és Benkő József *Nomenclatura Botanicájában* (1) szintén *tüdő-fű*, illetve *teppegetett tüdő-fű*. Erdélyben az *Agrimonia eupatoria* neve *tüdőfű*, illetve *pulmonvirág*; az elnevezések a növény gyógyító hatására utalnak, valamikor tüdőbaj ellen használták. A múltban a növény külseje, alakja figyelmeztette a gyógyulást kereső beteget, hogy a különös növények hatását kipróbálja. Mivel a *Pulmonaria* virága bíborpiros-kékes

színével a tüdő színéhez hasonlít, tüdőbaj ellen kezdték használni. Matthiolus is tüdővész és vérköpés ellen alkalmazta. Latin szaknyelvi neve ezért *Pulmonaria* (< latin *pulmo*, -onis 'tüdő'), és ennek folytatója a német *Lungenkraut*, francia *pulmonaire de bois*, *herbe aux poumons*, cseh *plícnik*, szlovák *plúcnik*, *plucovník* (< *plíce*, *plíce* 'tüdő'), horvát *plućnjak*, szlovén *plućnik*, és természetesen magyar *tüdőfű* neve szintén arra utal, hogy régebben a tüdőbaj gyógyfüveként tartották számon. Csapó 1775-ben azt írja, hogy

„embernek mindenféle Tüdőbéli nyavalyáiban kiváltképen használatos”, illetve „száraz betegségben, melly a' tüdőben lévő süllyből 's annak belső sebeiből származik, sokat használ”, „köhögős ember théá gyanánt nagy haszonnal élhet véle”, sőt „kehes szarvas marháknak adják enni ez fűvet, és meg-épülnek” (8).

Májvirág. *Hepatica triloba*. A májfű név már Váradi Lencsés György kéziratos orvosi művében, az *Ars Medicában* (23), illetve májfű, májgyógyító fű alakban Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájában* (21) felbukkan. Márton István 1801-ben, Győrben nyomtatott *Uj német rudimenta* című művében a májvirág értelmezése a német *Leberblümchen*, azaz 'májvirágocská' (15). Diószegi Orvosi Fűvész Könyvében májfű (10). A tudományos genusnév a latin *hepatica* (< görög *hepar*, gen. *Hepatosz* 'máj'), de a német *Leberblümchen*, cseh *jatrník* (< *játra* 'máj'), szlovák *jatrovník*, szerbhorvát, szlovén *jetrenka*, *jetrník*, lengyel *watrobnik*, szerb *jatrovwnik*, *jatrník* és természetesen a magyar májvirág, májfű, májgyögye, májgyógyító, májkökörcsin elnevezése is arra utal, hogy gyógynövényként a májbetegségek gyógyítására használták. A növényt levele alapján nevezték el, a levelek ugyanis a máj lebenyeire emlékeztetnek. Alakleíró faji *triloba* nevének 'háromlebenyű' a jelentése.

Furcsa csoportját alkotják a növényi neveknek azok a – többnyire emberre vonatkozó – elnevezések, amelyek egy-egy testrész nevével alkotott összetett növénynevek (*tüdőfű*, *májfű* stb.). Ezek részben Paracelsusnak (1493–1541) „köszönhetők”, tőle származik ugyanis az orvostudománynak egy furcsa tévtana, a növényeknek az emberi szervekhez, testrészekhez való hasonlóságuk alapján gyógyhatást tulajdonító szignatúrában. Ennek nyomai ugyan már korábbiak, a kezdeti növényismeretben ugyanis kitüntetett figyelmet kaptak a szignatúrák, jegyzett növények. Az ember nem annyira a növényt, mint inkább a szignumot tekintette fontosnak. Paracelsus igyekezett tudományos magyarázatot is adni. E téves tan lényege az, hogy a gyógyszerek és gyógynövények alakjából, színéből, ízéből és szagából azok hatására lehet következtetni; így olyan lehetetlen megállapításokig jutottak, hogy például a vese alakú növényi részek a vesére, a szív alakúak a szívre, a máj alakúak pedig a májra hatnak gyógyítólag. Ez a tudományos alapokat nélkülöző téves tanítás természetesen nemegyszer a növények helytelen gyógyászati alkalmazásához vezetett, ami számos veszélyes és káros következménnyel járt. Ezzel párhuzamosan a növények gyógyászati jelentőségét és hitelét is megintatta.

Szemvidító. *Euphrasia*. Melius Juhász Péter *Herbariumában* (17) *szemgyógyító fű*, *szemvidámitófű*, *szemnek való fű*, *szemvigasztaló*, illetve *szemnek gyönyörűsége*. Szikszai Fabricius *Nomenclaturájában* (21) a hasonló *szemgyógyító* elnevezést

kapta. Csapónál 1775-ben (8) és Benkő 1783-ban megjelent *Nomenclaturájában* (1) *szem fű*, *szem' vidító-fű*, *szem' vigasztaló-fű*, *szem' gyógyító-fű* és *szem' tisztító-fű*. Nevezik még *szemüdvnek* és *szemfűnek* is. A németben szintén *Augentrost* a neve, az oroszban pedig *očnaja trava*, *očanka* (< *oko* 'szem').

A latin fajnév a 'jó közérzet, boldogság' jelentésű görög *euphrasia* szóból való. A növény gyógyhatására utaló nevek a szembetegségek elleni használatot jelzik. Mint Csapó a „belső hasznáról” írja: „homályos szemü embereknek kiváltképen hasznos ez fű. ... Külsőképen zatskotskába-is a' porát e' fünek eresztvén, a' szemekre lehet éjtszakánként kötözni” (8).

Vérfű. *Sanguisorba officinalis*. Melius *Herbariumában* (17) már szerepel a név. Nevezték *vérfű* *fűnek* is. Benkő *Nomenclaturájában* a *Sanguisorba vér-fű*, németül *Blutkraut*, a *Tormentilla erecta vér-fű*, *vér-gyökér*, németül *Blutwurz* (1). A latin szaknyelvi nemzetségnév (*Sanguisorba*) a 'vérgömb' jelentésű latin szóból keletkezett, és a sötétbordó fejecskékre, a virágzat alakjára és színére utal.

Feltűnő színű virágaival ősszel tarkítja a mezőket, ezekről kapta a *vérfű* elnevezését. A már említett szignatúrában alapján korábban a vérállító gyógyfüvek között sorolták fel. Hasonneve a *vérharmatfű*, *vérszopóka*.

A népnyelvben a *vérfű* a Hegyalján párlófű, Vésztőn vidrakeserűfű, Sarkadon lapulevelű keserűfű. Használják vértolulással, vérhasnál is. Teája vérzések ellen jó. Az erdélyi Gyergyóban a *virgyükér* vérhas elleni háziszor. Az állatgyógyászatban Zalában a *vérfűj* főzetének levét véres tejet adó, vagy vért vizelő tehénnek adták.

Álombogyó. *Withania somnifera*. A latin szaknyelvi kettősnévben a latin *somnifera* faji jelző a jelölt növény ellazító, alvást elősegítő tulajdonságára utal. Ezzel kapcsolatos az *álombogyó* elnevezés is, a magyarban a német *Schlafbeere* tükörfordítása.

Méregvonófű. *Cerinthe minor*. Annak ellenére, hogy mérgező növény, óvatos adagolással természetesen gyógyfüként használták. Erre utal *forrasztófű* társneve is.

Angyalgyökér. *Angelica archangelica*. Társneve az *angyalfű*, *angyélíka*, *arkangyalfű* és az *orvosi angyalgyökér*. A középlelatin *angelica* (latin *angelus* 'angyal') névből való, amely az *angelicus* 'angyali' jelentésű melléknévből főnevesült a középkorban növénynévként. Számos orvsnövénytan és fűveszkönyvben olvasható, például Dorstenius, Cordus, Bauhin műveiben. Szintén ebből való az olasz és angol *angelica*, a francia *angélique*, a horvát és cseh *andelika*, *anjelika*, román *angelică* és a szlovák *angelika*. Az olaszban számos nyelvjárási neve használatos: *angelica di Boemia* 'bohémiai angyalfű', *angelica dorata* 'arany angyalfű', *erba degli Angeli* 'angyalok füve'. Az *angyal édes gyökér* Csapó (8) szerint a *Polypodium vulgare*. A németben az angyalgyökér ugyanígy 'angyalgyökér'-ként jelölt: *Engelwurz* a neve.

A névalkotásban közrejátszott természetesen a növény gyógyereje; a hitrege szerint egy szerzetes álmában megjelent arkangyal mutatta meg a növény gyógyító, gonosztól oltalmazó erejét. Valóban tartalmaz baktériumölő anyagokat. A legenda akkor vált közhírré, amikor 1655-ben Európa lakosságát bubópestis tizedelte meg, és a járvány leküzdésében e növényben hitték.

Hasznos gyógyerejéről tudósít nálunk Mátyus István Ó és Új *Diaetetica* című művében: „angyélika-gyökér, magyarosan Angyal-gyökér 'Engelwurcz', így nevezetni érdemlett igen kedves és hathatós szagjáról, mérges nyavalyákat el-űző angyali erejéről” (16).

Cickafark. *Achillea millefolium*. Latin *millefolium* faji nevének jelentése 'ezerlevelű', a nyelvjárásokban használatos is ezerlevelűfű, a régebbi szaknyelvi patikai ezerlevelűfű szintén a latin faji névből származik. Az olasz népnyelvben is van *cent pied*, 'százlábu' neve. A genusnév pedig személynévi eredetű, a már Pliniusnál szereplő régi latin *Achilleos herba* (< a görög *Achilleosz botáné* fordítása), azaz 'Achilles füve' nyomán a szépségével és erejével kitűnt trójai hős nevét őrzi, aki a harcosok sebeit gyógyfüvekkel kezelte.

A legenda szerint a trójai háborúban Achilleusz egyik katonatársa sebének vérzését a cickafarkfű leveleivel állította el. A tudomány azóta igazolta, hogy a növény valóban olyan anyagokat tartalmaz, amelyek vérzés- és fájdalomcsillapító, sőt gyulladásgátló tulajdonságúak.

Későbbi, a középkorban használatos népszerű nevei: *katonák sebfüve*, *vérfű* stb. mind a vérzést elállító képességére utalnak, akár az olasz *erba de feridas* 'sebfű', *erba del soldato* 'katonafű', *stagnasangue* 'vérállító'. Már Plinius említi, hogy „*Menses nimios sistit Achillia adposita et decoctum eius insidentibus*”. Nyomában Dioszkuridésznel, majd Dodoens (1557), Cordus (1561) és Matthiolus (1574) műveiben is felbukkan az *achillea*.

Zsálya. *Salvia officinalis*. A növény latin *salvia* neve a *salvus* 'egészséges' szóból képzett, a gyógyhatására utal. A latin szó folytatása a német *Salbei*, spanyol és olasz *salvia* is. A zsálya a kolostorkertek termesztett gyógynövénye volt, a kolostorok gyógyszerraktárába tartozott, erre utal a zsálya latin *officinalis* faji jelzője is. A kettős nevezéktanban Linné óta használatos latin szaknyelvi *officinalis*, *officinale* faji jelző középkori latin kifejezésből való, amelyet a herbalisták azokra a növényekre alkalmaztak, amelyeket a növényi orvoslásban, gyógyításban használtak.

A középkorban azokban az iskolákban, ahol a füvek csodálatos erejét tanították, gyakori volt a kérdés: „*Cur moritur homo, cui crescit salvia in horto*”, azaz miért kell meghalnia az olyan embernek, akinek zsálya nő a kertjében. A válasz pedig az volt: „*Contra vim mortis non est medicamen in hortis*” (vagyis: a halál ellen a kertben sincs orvosság).

Gilisztahajtó. *Chrysanthemum balsamita*. Hasonneve a *giliszaűző varádics*, *gilisztavirág*. A *gilisztahajtó* erdélyi nyelvjárási szó. Muzsnán a növény teáját belféreg ellen

használják. A népi növényismeret és növénynévadás legfontosabb vezérelve, hogy a növény mire használható. Felhasználására utal a 'Chrysanthemum vulgare' *gilisztavirág* neve is.

Régebbi latin elnevezése, a *Tanacetum vulgare* előtagjának az az alapja, hogy egykor úgy hitték, a *giliszaűző* varádics megátolja a test lebomlását; neve a görög *athanatos*-ból származik, amely halhatatlanságot jelent. Az ősi kultúrák némelyikében – erős fertőtlenítő hatása miatt – a halottak konzerválására használták, s egy ókori monda szerint a szép ifút, Ganümedészt ebből a növényből készült ital tette halhatatlanná.

A növény gyógyhatására utal a magyarban a *patikai varádics-kóró*, *fájdalomfű*, *gilisztahajtófű* és *giliszaűző varádics* társneve. A középkorban rovarölő és fertőtlenítőszerként széles körben használták egész Európában. Innen ered *gilisztavirág* (népnyelvi *gelesztavirág*, régi *geleszta* (ellen való) virág) neve is. Arra, hogy a *gilisza* hogyan kerül növénynevekbe, ismét csak a növények ókori és középkori elnevezéseit és felhasználásának történetét kell segítségül hívni.

A görög *szantonion* (Dioszkuridész) és a latin *absinthium Santonicum* 'ua.' (Plinius) a vermut neve volt. A latin *herba Santonica* 'Nyugat-Franciaországban, Saintonge partjainál termő növény aromatikusan hatóanyagokkal', régi francia (XIV. sz.) *centonique*, később *santonique*, majd *santoline* 'ciprusfű' volt az alapanyaga a mérgező szantonin olajnak (francia *santonin*), amelyet sikerrel használtak férgek, bélgiliszták ellen, hatékony féreghajtó szer. Régi magyar nevét már a gyógyászatban betöltött szerepe után kapta. Már 1835-ben utal Kovács Mihály a német *Wurmkraut* 'ua.' tükörszóra (mai *Wurmgras*, *Wurmfarn*, *Wurmkraut*) (13). A *giliszaűző* társneve a *galandvirág*, amelyben az előtag a tapadással létrejött *galandgilisza*, *galandféreg* rövid alakja.

Fülfű. *Sempervivum* (kövirózsa). Plinius *sempervivum*-nak, vagyis 'örökké élő'-nek nevezte. Ennek megfelelői a magyarban a régi *mindenkorélő*, *mindenkorzöldellő*, *házizöld*, *mindenkor élő fű* és *zöldfű* elnevezések. Fülfájást gyógyítottak vele, erre utal *fülbe mászó*, *fülbeeresztőfű*, *fülbecsavaró*, *fülfájlitó*, *fülfájósfű* neve is. Levelének nedve gyógyítja a fül-fájást. A Szigetközben azt mondják, hogy „Ha fáj a fülünk, vagy gyulladásba vót a szemünk, igen jó orvosság vót”.

Ezerjófű. *Centaurium*. A névadás szemléleti háttere az, hogy gyógynövényként „ezer bajra” jó. Benkő József 1781-ben, Szebenben megjelent halotti prédikációjában *kis-ezer-jó-fű* (2). Sokrétű gyógyhatására utal néhány német neve is, a *Gottesgnadenkraut* ('Isten kegyelme-fű'), *Wundkraut* ('sebfű'), *Fieberkraut* ('lázfű'). Latin szaknyelvi *Centaurium* neve *Cheiron* kentaur nevéből eredeztethető. Ő volt a gyógyításban leghíresebb kentaur, a gyógynövénykezelés megalkotója, akinek görög (és latin *Chiron*) nevével számos egyéb gyógy-növényt kapcsoltak össze.

A görög mondák szerint Cheiron használta orvoslásra az ezerjófűvet is, az ő tiszteletére kapta ezt a 'kentaurfű' nevét. A latin szó a Theophrasztoznál, Dioszkuridésznel szereplő *kentaúr(e)* ion (< görög *kentaureiosz* 'kentaurokhoz tartozó') növénynevből

származik. Ennek a névnek a félreértése a XV. századi német *Hundertguldenkraut*, majd még inkább túlozva (például Ortus Sanitatis 1485: *centaurea Dusenulgulden*) *Tausenguldenkraut* (mindenre jó, pénzzel aligha megfizethető gyógyhatás = *Tausend Gulden Wert*, azaz 'ezer guldent érő'), illetve a magyar *százforintosfű*, *százaranyosfű*. Sőt, a régi német népnyelvben használatos a *Milliontounzkrut* is. Ezek a latin *centum aurei* (*centum* 'száz'; *aurei* 'arany') szavakból magyarázott *centaurium* kifejezésre vezethetők vissza. A *centaurium* népetimológiai alakulata a magyar *cintória*.

Mint a növény magyar *ezerjő* neve is mutatja, nálunk szintén régóta becsült gyógynövény, régi fűvészkönyveink híres növénye. Melius Juhász *Herbariumában* mint mérge- és feregűző szer szerepel. „Belső hasznairól” pedig azt írja:

„az asszonyállatok havi kórságát megindítja, az beenszorult *Secundinát*, azaz burokot, holt gyermeket kiűz. Ha csak füstölő, párlód vele az asszonyállatot, szinte azon haszna” (17).

A *Néprajzi Értesítő* 1943-as évfolyamában Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásáról azt írják, hogy

az „ezerfüjjet [...] gyomorbeteg ember éhgyomorra issza [...]. Tüdőbajos, hideglelés, szorulásos emberek is ezerjőfű teát isznak. Sebet ezerjőfű teájába mártott ruhával borogatnak” (5).

Veszelszki Antal számtalan haszna mellett „gyökere porát a nyavalyatörés, sőt a pestis ellen is igen hasznos”-nak írja le (24).

Lázcsillapító hatásában is hittek, erre mutatnak a német *Fieberkraut*, olasz *erba della febre*, azaz 'lázfű' és *cacciafebbre* 'lázhajtó', illetve magyar népnyelvi *hideglelésfű*, *hidegűzészfű*, *tüzesember virágja* nevei. Melius Juhász *hideglelés ellen való fű* (17), Csapó *hideglelést gyógyító-fű* néven említi. Ugyanitt olvasható „külső hasznáról”, hogy „koszos fejet meggyógyítja” (8).

Nadálytő. *Symphytum*. Gyöngyköles-nadálylapu, nadály, nadályfű, nadálygyökér. Már a XIV–XV. század fordulóján, legkorábbi latin–magyar szójegyzékeinkben felbukkan a *nadályfű* (3, 20). A *nadálytő* szó megjelenésére 1807-ig kellett várni (9). Ez a vízparti, árkokban, mocsaras réteken élő növény a piócáról (régebben délszláv eredetű: *nadály*) kapta a nevét, mert mérges, vizelethajtó gyökérteje a bőrön égető, nagyon viszkető kiütést okoz. Szaknyelvi latin neve sebgyógyító hatásával függ össze: *Symphytum* < *szümphiuton* < *szümphiüen* 'összenőni', a görög *szümphéo* 'összenöveszt' igéből. Magyar *forrasztófű*, *összeforrasztó fű* társneve és szlovák *kostíval* (< *kost*, *košťal* 'csont') elnevezése is erre a tulajdonságra utal. Az ókori görögök a lédús gyökeret használták a sebek külső kezelésére.

A római Plinius tanácsai szerint a vízben forralt fekete nadálytőből készült ragadós, később megkeményedő masszával átitatott rongydarabokkal kell a tört csontokat körültekerni. Az 1500-as évektől a herbalisták a teáját ajánlották törött csontok gyógyítására.

Párlófű. *Agrimonia*. 1745-ben fordul elő először, Torkos Justus László *Pharmaceutica Posoniensis* című munkájában:

párlo fű (22). Csapónál (8) és a *Phytoliconban* (18) *párlófű*, Benkő *Nomenclaturájában* *párló-fű* (1). A növény társneve a gyógyhatására utaló *keheborosán*, *patikapárlófű*. Csapó ajánlotta „egésztelen májú Embereknek” (8); a németben használatos volt *Leberwurz*, azaz 'májgyökér' neve. A *párlófű* összetétel előtagja szóképzéssel keletkezett, a növény orvosi hasznára utal; mint Diószegiék a *Magyar Fűvész Könyvben* írják, „*Theája a' gőzölgést segíti, 's a' belső részeknek, tüdőnek, májnak, lépnek dugulásait nyitja*” (9). A *patikai párlófű* jelzője természetesen a növény orvosi hasznára utal.

Az *Agrimonia eupatoria*, azaz a közönséges párlófű *eupatoria* faji jelzője már Pliniusnál olvasható. A latin *eupatoria* név a májbetegségek gyógyszerül szolgáló növény Dioszkuridészről eredeztethető görög *hepatorion*, *hepatitisz* 'olyan faj, amely májbajok ellen segít'. A magyar népi gyógyászatban a növényt szintén máj- és hólyagbántalmak ellen használták.

Szélűfű. *Mercurialis*. Melius már említi a *Herbariumban* (17). Az elnevezés a növény gyógyhatásával függ össze, akárcsak *hasindítófű*, *haslágýtófű*, *haspurgálófű* neve. A latin szaknyelvi nemzetségnév (*Mercurialis*) ógörög mondára utal. E szerint gyógyhatását Mercurius isten fedezte fel. Gyógynövény, szaponinokat, illóolajakat és trimetil-amint tartalmaz. Közép-Európában a szélűfű fajai közül a kora tavasszal nyíló *erdei szélűfű* '*Mercurialis perennis*' említhető.

Méreggyilok. *Antitoxicum officinale*. Orvoslásra használták, erre utal *méreggyőző* és *méregölő* népnyelvi társneve is. A latin szaknyelvi generikus név az 'ellenmérget' jelentésű *antitoxin* (< ógörög *avrí anti* 'ellen' előljáró, és latin *toxicum* 'mérget') szóval alkotott, ugyanis a szervezetbe jutott mérget ártalmatlanítja a növény hatóanyaga.

Tisztesfű. *Stachys*, *Betonica*, *Sideritis*. Váradi Lencsés kézirat orvoscönyvében *tyztes fw* (23). Közli Melius *Herbariumában* (1578: *Sideritis: tiztes fű*), Clusius panóniai flóraművében (1584: *Syderitis heraclea: tiztös fű*), Frankovith Gergely 1588-ban (*tiztes fű*), Szikszai 1590-ben és Beythe 1595-ben (*tiztoes fiv* '*Sideritis*'). Magyarázó összetétel, előtagja szláv jövevényszavunk, az orosz *csisztéc*, szlovén és cseh *čistec*, szerbhorvát *čistac*, szlovák *čistec* növénynevekkel függ össze. Mindezek a magyar *tiszta* szláv nyelvi megfelelőinek származékai. Azzal függenek össze, hogy a fűnek tisztító hatást tulajdonítottak.

Régen *Herkules csalánnak* is nevezték, de nem a nagysága, hanem nagy gyógyereje miatt. Akkor vált híressé a *Stachys recta*, amikor Leonhart Fuchs, a XVI. század híres növénykutatója és orvosa 1542-ben Bázelen megjelent *De historia stirpium* című művében megállapította, hogy a Dioszkuridész említette *heraklészi vasfű*, a *sideritis* vas által okozott minden sérülést gyorsan gyógyít (12). A monda szerint maga Héraklész jelölte ki a katonáknak és gladiátoroknak sebeik kezelésére. Melius 1578-ban megjelent *Herbariumában* a szintén ókori szerzőt, Pliniust idézi: „*Plinius külső hasznát azt mongya, hogy ha az wy sebre a meleg vérral rea kötíc, megforrasztja, az vért meg állattya*” (17).

Szikszai *Nomenclaturájában* (21) a *Stachys recta* (Syderitis) a *tisztesfű*, németül *Ziest*, a mai *Stachys officinalis* (akkoriban *Betonica*) pedig *sebfű*. Beythe (4) is említi a *sebfűvet*. Igen elterjedt terminus volt, szinte minden növénytani könyvben szerepelt. Csapónál (8) a *sebfű* szintén a *Betonica*. Diószegiék a „Megállított Nevek” sorába az *orvosi Betonika* kifejezést javasolják. Egy olasz közmondás szerint „Venda tonica et compra la betonica”, azaz add el a köpönyeged és végy rajta betonikát.

Orvosi székfű. *Matricaria chamomilla*. Az illatos kamilla gyógynövénynek korábban – mint arra *Matricaria* (< latin *matrix*, -*icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tkp. 'anyafű') neve is mutat – nőgyógyászati jelentősége volt. A *kamilla* elnevezés 1813-tól adatolható a magyarban, Diószegiék *Orvosi Fűvész Könyvében* (10). Német eredetű nyelvünkben; vö. német *Kamille* 'ua.', de végső forrása a görög. Szinte minden európai nyelvbe bekerült latin közvetítéssel.

A *székfű* összetétel 1380 körüli okleveles emléken adatolható először latin szövegek környezetben: „Composui erbas videlicet *zekfw*”, azaz 'vásároltam füveket, tudniillik székfűt'. A *Soproni Szójegyzékben* is szerepel 1435 körül: *sek fij* 'Camomilla'. Az 1517-ben napvilágot látott *Ortus Sanitatis* magyar glosszái között „Camomilla – Zeek fyw”. Melius *Herbariumában* 1578-ban az áll, hogy „A *székfű* sokféle. Egyik ám az igen jó szagú, a kit a *Barbéllyok* a *lugban* vetnek, ennek *Chamomilla* a neve. Ez a *nemes székfű*” (17). Clusius és Beythe *Nomenclaturájában*, 1584-ben a *zék fiu* a *Carophyllum* (7), Frankovith *Hasznos es fölötté szikseges könyvében* a *szekfju viragia* ismét a *Chamomilla* (11).

Rendkívül sok és változatos társneve e gyógynövény ismertségét bizonyítja, kifejezetten gyógyhatásra utal az *anyaméh-fű*, *mátrafű*, *anyafű* (< német *Mutterkraut*). Korábban, mint arra *Matricaria* (< latin *matrix*, -*icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tkp. 'anyafű') neve is mutat, nőgyógyászati jelentősége volt. A magyarban szintén van ilyen elnevezés, Meliusnál 1578-ban *mátrafű*. Lippay 1664-ben a *Posoni kertben mátra fű*, Csapó 1775-ben *mádrafű*, *anyaméh-fű*, Barra István *nádra fű* néven említi. Ezek a nevek az 'anyaméh', illetve 'gyomorgörcs' jelentésű *mádra*, *nátra*, *nádra* szóval függenek össze. Az ókor görög orvosai láz ellen és női bajok gyógyítására használták. A magyarban használatos *anyaméh-fű* társneve is a növény nőgyógyászati szerepére utal.

Citromfű. *Melissa officinalis*. Benkő *Nomenclaturájában* *csitrom-fű*, illetve *méh-fű*, *méhek szerető-fű*, *mézelke* a *Melissa officinalis* (1). Diószegi *Orvosi Fűvész Könyvében* a *tzitromfű* társneve többek közt a növény gyógyhatására utaló *gyógyító-*, *orvosi méhfű*, *igaz nádrafű* (*nádra* 'anyaméh'), *méregnyomó fű* (10).

Májgyógyítófű. *Eupatorium cannabinum*. A sédkender egyik társneve.

Gyöngyajak. *Leonurus*. A *lúdláb-fű* a *Leonurus cardiaca*, azaz a *szúrós gyöngyajak*. További társneve a gyógyhatására utaló *torokgyík-fű*, illetve a *szíverősítő*, *szívfájdalomvirág*. Ezek ugyancsak a növény gyógyhatásával kapcsolatosak, kiváló a szívbetegségek ellen. Ugyancsak erre utal az ócseh *srdečník*, lengyel *serdecznik*, horvát és szlovén *srčnik*, *srčnica*, *kopriva od srca* neve. Morva területen a legutóbbi időkig használatos szívorvosság volt a nép körében.

Zsombor. *Sisymbrium*. Régóta gyógynövény. Erre utal népi *toroktisztító fű* társneve is. Egyéb gyógyhatást is tulajdonítottak e növénynek, a Szigetközben *sebforrasztó zsombor* a neve: „ha a gyökerit, maggyát borban megfőzzök és rákötik a törött csontra, összeforassza”.

Ricinus. *Ricinus communis*. Számos társneve (csodafa, csudafa, Jézus tenyere, bárányszűzfa, vakondfa stb.) között a magjának gyógyhatására utal a *hashajtóbab* elnevezése.

Varfű. *Knautia arvensis*. Váradi Lencsés kéziratos orvostanikai művéből (23: *varfű*) és Melius *Herbariumából* (17: ua. és *vargogyítófű*) adatolható a név a legrégebbi források sorában. Az összetétel előtagja a 'gyógyító' jelentésű *var* szó. Hasonneve a szintén gyógyhatásra utaló *vargogyítófű*, *fekélyfű*, *koszfű*, *kelésfű*, *rühfű* és a *sennyedékfű*. Özvegyvirág társneve a *varfű* német *Witwenblume* nevének tükörfordításával került a magyarba. A *Knautia* nemzetségnév Christoph Knaut (1638–1694) és öccse, Christian Knaut (1654–1716) német orvosok és növénytanosok emlékét őrzi.

Bakszakáll. *Tragopogon*. A botanikai terminológiában ennél az elnevezésnél szó szerinti fordítással, azaz tükörfordítással állunk szemben. A latin név alaptagja, a *Tragopogon* görög eredetű, a görögben pedig szintén összetett szó (*tragosz-pogon*), ugyanolyan jelentésű elemekből, mint a magyarban: 'kecskebak szakáll'. Ahogyan Melius írta már 1578-ban: „*mint a' ketske baknac vgyan szoeroes a' virága*” (17). A legtöbb európai nyelvben – nem véletlenül – az erre a növényre vonatkozó elnevezések mind hasonló jelentésű összetételek.

Gyógyhatása alapján volt a neve *kígyómarást gyógyító fű* (1). Az egykori füveskönyvek azt írták róla, hogy a friss növény kifacsart leve orvosság a kígyók marása ellen. Továbbá „*hűvösíti a heves gyomrot, de mellet, májat tisztít, a követ is eloszlatja a betegben*”. Ezért is nevezte Melius *kőrontó fűnek* (17).

Kígyószisz. *Echium vulgare*. 1807-ben, a *Magyar Fűvész Könyvben* bukkan föl: *kígyószisz* (9). A növény elnevezésében a kígyóra vonatkozó szó a virág alakjára vezethető vissza. Különösképpen a virágból kinyúló portokok emlékeztetnek a kígyónyelvre. Magva Diószegi szerint viperához hasonlít. Talán ezért tartották kígyómarás gyógyítására alkalmasnak. Tény, hogy a középkori gyógyászat kígyómarás ellen használ-

ta. Erre utal a növény *kígyóhagymavirág*, *kígyómarást gyógyító fű*, *kígyófű* társneve is. Latin szaknyelvi neve (*Echium*) is a görög *echisz* 'kígyó' szó folytatója. Mai európai nyelvi párhuzamok: cseh és szlovák *hadinec*, román *capul șarpelui*, német *Schlangekraut* 'Mikania opifera'. Ezek is a latin *Serpentaria* (< latin *serpens*, *-entis* 'kígyó') szóra vezethetők vissza.

IRODALOM

1. Benkő József *Nomenclatura Botanica* In: Molnár János Magyar könyv-ház I. szakasz Posonyban, Landerer Mihály ny. 1783.
2. Benkő József *Téli bokréta* Szeben 1781.
3. *Besztercei szójegyzék* 1395 k.
4. Beythe András *Füves könyv* Nyomtatott Nymet-Vivaratt Manlius Iános által 1595.
5. Bödei János *Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához* In: Domanovszky György (szerk.) A Néprajzi Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 1943;35/2:77.
6. Bugát Pál *Természettudományi Szóhalmaz* Budán 1843.
7. Clusius, Carolus *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatorum historia* Antverpiae Ex officina Christophori Plantini 1584.
8. Csapó József *Új füves és virágos Magyar kert* Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel 1775.
9. Diószegi Sámuel *Magyar Fűvész Könyv* Debrecen 1807.
10. Diószegi Sámuel *Orvosi Fűvész Könyv* Debrecen 1813.
11. Frankovith Gergely *Hasznos Es Fölötte szikseses könyv, az Isten fiainak es vtet feloe hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epoeletoekre szerzettetoet* Manlius Janos, Monyorokereken 1588.
12. Fuchs, Leonhart *De historia stirpium* Basel, In officina Isingriniana, 1542.
13. Kováts Mihály *Magyar patika* Pest, Eggenberger József 1835.
14. Lippay János *Posoni kert, kiben minden kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel, Fákka, Gyümölcsökkel... le-irattattanak* Nagy-Szombatba, Academiai bötükkel 1664.
15. Márton István *Uj német rudimenta vagyis a' német nyelv' első kezdete* Győrben, Streibig József betűivel 1801.
16. Mátyus István *Ó és Új diaetetica* Pozsony, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel 1787.
17. Melius Juhász Péter *Herbarium* Nyomtatott Colosvárat Heltai Gaspárne muehelybe 1578.
18. Molnár János *Phytologicon, complexum historiam naturalem vegetabilium* Budae 1780.
19. Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium Latino-Hungaricum* Leutschovie 1708.
20. *Schlägli szójegyzék* 1405 k.
21. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura seu dictionarium Latino Ungaricum* Debrecini 1593.
22. Torkos Justus János *Taxa pharmaceutica Posoniensis Posonii* 1745.
23. Várad Lencsés György *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* 1577 k.
24. Veszelszki Antal *A növény-planták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszerkönyv* Pest, 1798.

Nyáry Szabó László

Adalék korábbi COPD – magyarul keheesség írásomhoz

Az első palóc tájszótárunkban, az Ipolymenti palóc tájszótárban – Tóth Imre 1987-es művében – nem szerepel a „keh(esség)” mint szócikk, de a köhögéstről is épp csak említést tesz : a 'köhécsel' címszó palóc „köhécső” alakjában, meg a 'köhécsel' 'köhög' jelentésű „kehel” ige helyi alakváltozatként „kehő”-ként is fönnmarradt. „Ez a szegén örek sē sokā húzzā mán, nágyon csúnyān kehő.” Ez talán a gyűjtő (nem orvosi) bölcsész szemléletéből vagy éppen alkalmi merítéséből is fakadhat... Tóth Imre megjegyzése szerint „A köhögésre a palócoknak is sok hangutánzó szavuk van”, ennek ellenére a 290 oldalas (Bernece meg Baráti falvak térségében gyűjtött) műben ez sajnos nem került bővebb terítékre. Ezt a tudást a szerző magával vitte a temetőbe...

Forrás

Tóth Imre *Ipolymenti palóc tájszótár* (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987)

Radó Gábor

A szemészeti nevezetek első magyarítása Fabini János tankönyvében (melyt Vajnócz János fordított magyarra)

ÉLETÚTJA

Fabini János Teofil (eredeti nevén Johann Gottfried Fabini) 1791-ben született Hásságon, erdélyi evangélikus lelkész fiaként. Középiskolai tanulmányait Szászmedgyesen és Kolozsvárott végezte. 1810 és 1815 között a bécsi egyetem hallgatója volt. A rendszeres vizsgák letétele után az Allgemeines Krankenhausban a szemészet XIX. századi nagy fellendülését indító, iskolateremtő Beer professzor segédje lett. 1816-ban orvosdoktorrá és szemorvossá avatták. Doktori értekezését (*Dissertatio inauguralis medica de Amaurosi*) meleg szavakkal tisztelt mesterének ajánlotta.

1817-ben meghívták a pesti egyetem újonnan szervezett szemklinikájára igazgatónak. A szemészet történetének első önálló egyetemi klinikáján az első egyetemi tanár lett.

Igazgatói kinevezését élénk vita előzte meg. A kancellária mindkét jelölt bécsi egyetemi kari meghallgatása után Fabinit javasolta Fodor András dobokamegyei volt főorvos, sebészdoctör ellenében. A pesti kar ellenezte Fabini kinevezését arra hivatkozva, hogy a magyar nyelvben nem eléggé jártas. A kar kifejtette, ha Fabini foglalja el a tanszéket, a csak magyarul értő hallgatók ki lesznek zárva a szemészet elsajátíthatásából, és kénytelenek lesznek külföldre menni. A kar álláspontját fogadta el az egyetemi magisztrátus, a helytartótanácsa és a magyar kancellária is. Báró Stífft András államtanácsos ellentétes érvelése azonban erősebb volt, miszerint az erdélyi magyar Fabini igenis beszél magyarul, csak túlzott szerénységből nyilatkozott úgy, hogy szüksége van még néhány hónapra, míg előadásait magyar nyelven tarthatja meg.

„A pesti egyetem nagyon is szerencsésnek mondhatja magát, hogy egy olyan kiváló egyént kapott, aminő Fabini, mert nélküle továbbra is fennmaradt volna az a helyzet, hogy azok a magyarok, akik műtő-szemészek akartak lenni, Bécsbe kényszerülnek utazni.” (3)

A felség végül Fabinit nevezte ki. Harmincéves fényes tanári pályája bizonyította a döntés helyességét.

1840-ben magyar nemességet kapott, akkor neve *Fabinyra* változott. 1846-ban királyi tanácsos és Pest vármegye táblabírája lett. Tagja volt a bécsi orvosi karnak és több orvostársaságnak. 1839–40-ben az orvosi kar dékánja, 1846–47-ben rektora volt.

1847-ben a műtőasztalnál rosszul lett, és néhány nap múlva meghalt. A Váci úti temetőbe temették, annak felszámolása-kor a Kerepesi úti temetőbe kerültek hamvai, végül a család az 1970-es években átvitte a farkasréti temetőbe.

MUNKÁSSÁGA

Egyetemi székfoglaló beszédében kifejtette:

a szemészet „belső összefüggésben van az összes orvostudománnyal”.

Céljaként fogalmazta meg, hogy

„tanítványait koholt elméletektől mentesen alapos és észszerű tudományra oktassa”.

Fő műve először 1823-ban jelent meg Pesten, latinul: *Doctrina de morbis oculorum*. Több újrakiadása volt; megjelent németül, angolul, olaszul, hollandul is. Számos egyetemen tankönyvként használták egészen az 1850-es évekig, amikor a szemtükrő felfedezése a szemészetben új korszakot nyitott. Magyarra Vajnócz János, kedves tanítványa fordította *Fabini János tanítmánya a szembetegségekről* címmel 1837-ben.

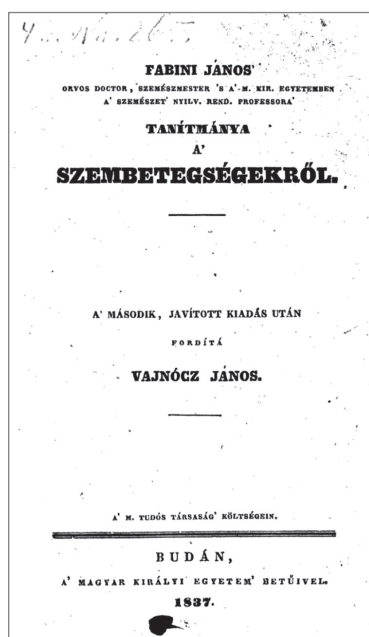
Bevezette a szemészet betegágy melletti gyakorlati oktatását, amihez hallgatóitól az előírt elméleti tudást megkövetelte. A szürkehálygműtétekben fokozatosan áttért a hályogszűrésről a hályogkivonásra. A szaruhártya betegségeiről *Corneae morbis* címmel írt tankönyvet – olaszra és magyarra is lefordították.

Több cikke jelent meg az *Orvosi Tárban*:

- A helybeli vérűritések czélirányos használatáról a szem betegségeiben.
- A szivárványhártya hiányáról.
- A kancsalság műtétéről némely észrevételek.

FABINI JÁNOS TANÍTMÁNYA A SZEMBETEGSÉGEKRŐL

Ez az első magyar nyelvű átfogó szemészeti munka, az akkor használatos szemészeti szakkifejezések első magyar tára. Bugát Pál csak négy évvel később, 1841-ben javasolta a magyar orvosi nyelv megújítását a szemészeti kifejezésekben. Vajnócz fordítása, mivel az első magyar nyelvű szemészeti tankönyv, irányadó lehetett.

A *Doctrina de morbis oculorum* magyar fordítása tanítványa, Vajnócz János munkája (1937-ben jelent meg a fordító korai halála után)

ORVOSI NYELVI VONATKOZÁSOK

A kifejezések jelentős része tükörfordítás, magán viseli a nyelvújítás jegyeit.

Ma is így használjuk:

oedema	vizeny
conjunctiva	kőhártya
trachoma	egyiptomi szemgyulladás
strabismus convergens	összehajló (összetérő) kancsalság
strabismus divergens	terpedő (széttérő) kancsalság
hypopyon	csarnokgeny (így!)
diagnosis	kőresméret
oculus artificialis	műleges szem, műszem
cornea	szaru
scintillatio oculorum	szikralátás
hordeolum	árpaszem
iris	szivárványhártya
amblyopia	látomplulás (tompalátás)

Találó, már nem használatos kifejezések:

		Mai nevezet
gangraena	fene	üszög
papula	bibircs	bőrgöb
impetigo	bőrszeny (így!)	ótvár
epidermis	felbőr	felhám
exophthalmus	dülszem	szemkidülldés
coagulum	hegedmény	véralvadék
recidiva	kórismétlet	kiújulás
synechia anterior	előheg	elülső lenövés
tarsus	pillaporcz	pillaváz
blepharitis erysipelacea	orbáncos szemhéjlob	

Ma elavultnak tűnő kifejezések:

		Mai nevezet
thrombus	csüllő, vércsomó	vérrög
cicatrix	heg	jegy
heglens cristallina	jéglencse	szemlencse
pupilla	láta	szembogár
hallucinatio visus	láttévedés	érzékcscsalódás
tuberculosis	görvély	gümőkór
ecchymoma	köttvérömleny	köttőhártya-bevérzés
epiphora	könyár (így!)	könnyezés
exfoliatio	kirétegzés	hámlás
carcinoma	rákfene	rák
steatoma	szalonnás daganat	zsírdaganat
scorbutus	súly	C-vitamin-hiány
phthisis	szemvész	szemzsugorodás
nystagmus	szemgörcs	szemtekerezgés
verruca	varancs	szemölcs
lagophthalmus	nyúl szem	szemrés tökéletlen záródása
ektropium	kiszegély	szemhéjkifordulás
entropium	beszegély	szemhéjbefordulás
pterygium	szemröp	kúszóhályog
sclera	tülkhártya	ínhártya
chalazeon	kóárpa	jégárpa

Ma inkább körülírjuk – jobb kifejezést azóta sem találtak:

morbus endemicus	honos nyavalya
ophthalmia sympathica	együttzemes bántalom
sarcoma	husany
nyctalopia	napvakság
scotoma	setétlátás
prolapsus iridis	szivárványszam
trichiasis	szőrszem

A szakkifejezések jelentős része ma már értelmezhetetlen: a tankönyv szerzője gyertyafénnyel, petróleumlámpával, természetes fénnyel és nagyítóval vizsgált. Ennek megfelelően a szemészet súlypontjai máshol voltak.

ZÁRSZÓ

Bugát Pál így búcsúztatta:

„...orvosi rendünknek első nagyságú csillaga volt.”

A család emlékét példamutatóan ápolja: alapítványt hoztak létre a Vakok Intézetében nevelkedő látássérülteknek.

A Zrínyi utca 9. számú műemlékházon, amelyet Hild József Fabininak tervezett, emléktáblája van. Nagyszebenben utca viseli nevét.

IRODALOM

1. Bartók István *A magyar szemészet története* Budapest, Akadémiai Kiadó 1954.
2. Bögi Júlia *A szemészet története egyetemünkön Nagyszombattól a Mária utcáig* Budapest, a Semmelweis Egyetem és a Schulek Vilmos Alapítvány kiadása 2013.
3. Győry Tibor *Az orvostudomány története 1770–1935* Budapest, a Pázmány Péter Tudományegyetem kiadása 1936.

Valamennyien a nyelv munkásai vagyunk. A nyelv a tudósnak erekle, a költőnek, az írónak hangszer, a hírlapírónak fegyver. Vajon nem közös érdekünk-e, hogy ez az erekle minél tisztább, hogy ez a hangszer minél zengőbb, hogy ez a fegyver minél fényesebb és élesebb legyen?

Kosztolányi Dezső

Hogy a kommunikációs helyzet alakítja szövegünk stílusát, alighanem közhely. Hogy a közvetlen partner stílusa belejátszik sajátunkba – akár úgy, hogy hozzá hasonulni törekszünk; akár úgy, hogy különbözni akarunk tőle – elég nyilvánvaló. De ez a fölfedezésnek semmiképp sem tekintendő tény sejteti, miért is kerülünk a korstílus bűvöletébe. S azt is, mekkora erőfeszítéssel vonhatjuk ki magunkat – legalább részben – nyomasztó hatása alól; vállalva a beavatatlanság, sőt a maradiság kellemetlen látszatát. A korstílussal szembefordulni? Nemcsak nyelvi ízlés meg műveltség, hanem személyes bátorság és állhatatosság dolga is. Ezért olyan küzdelmes a mindenkori nyelvművelés...

Hernádi Sándor
(*Magyar szó, magyar beszéd* Budapest, Osiris Kiadó 1996)

Szabó T. Attila

Az Egész Orvosságról való Könyv (1577k) és a Herbárium (1578) üzenetei Colosvartól Kolozsvárig és tovább

(Az „Egészség, betegség és gyógyítás a régi Kolozsvárott. Kolozsvár egészségügy-története a 19. század végéig” című tudományos rendezvényen elhangzott előadás; Kolozsvár, 2021. október 1–2.)

BEVEZETÉS Az előadás két vezérgondolatra épül, és két kérdésre összpontosít.

A vezérgondolatok:

- *Múltunk jövője a jelen* – abból kiindulva, hogy a jelen előadás múltbéli szereplői aligha sejtették, milyen megbecsülést érdekelnek ki majd a jövőben... ami most a mi jelenünk.
- *Küldetés nélkül kudarcra vagyunk ítélve* – abból kiindulva, hogy a mostani előadás minden egykori szereplőjének komoly szaknyelvi küldetéstudata volt.

A kérdések:

- *Általános kérdés:* Milyen kapcsolatban voltak egymással a félezer évvel ezelőtti sárvári, kolozsvári, németújvári és gyulafehérvári orvosi-botanikai könyvek és szerzőik?
- *Részletkérdés:* Mire figyelmeztet az 1583-ban a *Nomenclator*-ban (2) lejegyzett csabaire-legenda, és az ettől független *Herbárium*-ban (5) és *Ars medicá*-ban (13) olvasható sebgyógyító receptek kapcsolata?

Az előadás célja és küldetése áttekinteni a XVI. századi kolozsvári gyógyítási gyakorlat gyökereit, a Kolozsvárhoz közvetve vagy közvetlenül köthető gyógyító könyvek eredetét, és előkészíteni a témában eddig született tanulmányok rendszerezését a kibertérben.

A feldolgozás módszere az adatbázisok mennyiségi és minőségi vizsgálata és – utalás szintjén – a kapcsolatok elemzése, amelynek során négy-öt évszázada „nyoma veszett” személyek között kerestük a szervezőket, tetteseket és haszonélvezőket. Ez a munka valójában „tudománytörténeti kriminalisztika”. A következő felsorolás „eltűnésük” sorrendjében idézi a „bűnösöket”:

Sylvester János	eltűnt 470 éve
Fraxinus Gáspár	eltűnt 458 éve
Melius Péter	eltűnt 449 éve

Lencsés György	eltűnt 428 éve
Beythe András	eltűnt 422 éve
Carolus Clusius	eltűnt 412 éve
Beythe István	eltűnt 409 éve

A feldolgozott anyag az 1500-as évek magyar népi és tudományos gyógyító szakirodalmának egy vonulata, különös tekintettel az alábbi címekre:

<i>Grammatica (De Arborum)</i>	Sylvester 1536/39
<i>Egy sikeres méhdaganat-kezelés</i>	Fraxinus és Lencsés 1550-es évek
<i>Egész Orvosságról való Könyv</i>	Lencsés 1577k.
<i>Herbarium</i>	Melius 1578
<i>Stirpium nomenclator Pannonicus</i>	Clusius és Beythe I., 1583, 1584
<i>Rariorum ... per Pannoniam</i>	Clusius (és Beythe I.) 1583, 1584 Antwerpen
<i>Fíveskönyv</i>	Beythe András 1595
<i>Fungorum in Pannoniis observatorum</i>	Clusius /és Beythe 1601 Antwerpen

EREDMÉNYEK A magyar nyelvű gyógyítás írásbeliségének (sőt a nyomtatott formájának is) első jól adatolt helyszíne Sárvár, Nádasdy Tamásnak, Fogaras-föld grófjának és feleségének, Kanizsai Orsolyának, valamint Sylvester Jánosnak és iskolájának az egykori otthona. A legfontosabb itt talán annak a kiemelése, hogy a hagyományos tudás gyűjtésének programadó kiadványa Sylvester János *Grammatica hungaro-latinája* és annak is a *Fákról* szóló fejezete volt (6). Itt jelent meg az első tömör növényismereti gyűjtésre való felhívás: gyűjtsük össze vidékünk fa- és fűneveit:

„Multae sunt arbores, quarum Hungaria nostra ferax est, multae, quarum non. Tantum autem abest, ut omnium arborum nostro sermone habeamus, ut in nostrae quoque regionis arborum vocabulis laboremus. Quod de arboribus dico, idem de aliis rebus, herbis, lapidibus, gemmis etc. sentiendum. Nec soli nos, sed et aliae gentes, cum quibus (si Celso credimus) et Graeci, ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat.”

Sylvester János, 1539, Sárvár

Sárvárról indult, Sylvester hatására,

- Melius Juhász Péter, aki könyvének címében is Sylvester felhívását idézi (*Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetéről és hasznairól* 1578).
- Beythe István, a népi növényismeret (*Pannon növénynevek* 1583), valamint fia, András – Melius *Herbáriumát* követve – az orvosbotanika felé (*Füveskönyv*, 1595).
- Minden bizonnyal Sárváron került Szegedi Körös Gáspár hatása alá Váradi Lencsés György az orvoslás – és kimondottan az asszonyok gyógyításának bűvkörébe. Nekik köszönhetők az első európai színvonalú orvosi monográfiáink, az *Ars medica* 1577k.

A *Grammatica hungaro-latina* írója, Sylvester János 1504 körül született Szinerváralján (a mai Romániában) és 1551 után Bécsben halt meg. Nyelvi tudatosságának, az általa megfogalmazott gyűjtési felhívásnak, iskolateremtő elveknek és a gyógyításra is kiterjedő érdeklődésnek jelképes szerepe volt a sárvári tudós kör jövőjének alakulásában. Közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban állt Sárváron és Németújváron korának herbalistáival és gyógyítóival. Neki köszönhető az első nyomtatott magyar orvosi szöveg „az betegségekről, melyekről az Evangéliumban emlékeztet vagyon” (in: *Új Testamentum* 1541).

A második fontos helyszínünk Kolozsvár, ahol Heltai Gáspár nyomdájában kiadták Melius *Herbáriumát* és könyvvé kötötték Lencsés *Egész Orvosságról való Könyvét*.

A kolozsvári *Herbárium* (5) „gyógyító tartalma” a kézikönyv mutatójába foglalt orvosi fogalmak mennyiségével és gyakoriságával jól jellemezhető:

A 14 leggyakoribb, gyógyítással kapcsolatos fogalomra – *sárgaság, fogfájás, hurut, kö, hideglelés, hasfájás, kórság, kígyóharapás, főfájás, dagadás, vízkórság, kosz, Szent Antal tüze, rászt* – összesen 393 adat van a kötetben.

A *rászt* értelmezése Czuczor és Fogarasi (1862–74) szótárában: „fn. tt. *rászt-ot*, harm. szr. *~ja*. Lépdaganat; néha képzelődési betegség. A *rászt* bántja. *Rásztja van...* (Hypochondrium, többes számban: hypochondria). Gyöke és eredeti jelentése szerint talán: *ráz-t*, azaz *ráz-at*, rázkodás, vagyis idegrázat (t. i. a hasban) (3). Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárb*an nincs *rászt*, *rászt* adat (4).

A gyakoriságban ezeket követő 40, gyógyítással kapcsolatos fogalomra 460 adat van; a következő gyakorisági csoportban 46 fogalomra 334 adat, majd az ezt követő 38 fogalomra 248 adat szerepel. Két-két adat van 47 gyógyítófogalomra, végül 123 fogalomra csak egy-egy adat jut. Ez összesen 1652 adat 402 gyógyítással kapcsolatos fogalomra. A szövegben még előforduló, azonban a mutatókban nem szereplő fogalmakkal és adatokkal együtt a teljes fogalomszám félezerre, a teljes adatszám kétezerre becsülhető.

A kolozsvári *Herbárium* újjászületése a XX. században látványos volt: két bukaresti és négy budapesti újrakiadása ismert (ebből egy Bukarestben készült Budapest számára).

Történetünk harmadik fontos helyszíne Németújvár (Güssing, Ausztria), a Batthyányiak fellegvára. Itt adta ki Beythe

András a kolozsvári *Herbárium* mintáját követő *Füveskönyvét* 1595-ben.

Ennek a könyvnek az első tíz szócikkéből (*kékliliom, sárgaliliom, mezei kapor, bécsifű, spikanard, levendula, kapotnyak, moh, sáfrány, örvénygyökér*) több mint 110 orvosi értelemben is használt magyar fogalom került elő. Ezeket a fogalmakat a könyv következő szócikkeiben ezernyi esetben használja Beythe András, többnyire egy adott és a maga korában vélhetőleg közérthető értelemben. Száznál is több esetben fordulnak elő, és így az első tíz leggyakoribb, Beythe által használt orvosi szakszavak közé kerültek a következők: *gyógyít* 445 esetben fordul elő a szövegben, a *raszt* 226-szor, 172-szer a *fájás*, 156-szor a *vér*, 152-szer a *dagad/ás*, 144-szer az, hogy valami *melegítő* vagy *szárazító* hatású, 142-szer a *szem*, 133-szor a *seb*, és 132-szer a *sár* és származékaik. Tehát csak az első tíz gyógynövény leírása során 110 orvosi fogalmat használt Beythe, és ezek még 1712-szer fordulnak elő a kötetben. És akkor még nem beszéltünk azokról a fogalmakról, amelyek csak a kötet további növényleírásaiban bukkannak fel (10).

Témánk szempontjából azonban a legfontosabb helyszín Gyulafehérvár. A hely szellemét az 1100-as években alapozott hatalmas székesegyház idézi. Lencsés György, a Báthoriak „pénzügyminisztere” ennek a jövőbe tekintő épületnek a szomszédságában írhatta az 1550-es évek második felében az *Egész Orvosságról való Könyvét*. Az *Egész Orvosságról való Könyv* azaz *Ars Medica* Sárvár, Gyulafehérvár és Kolozsvár közös üzenete.

A monográfia hat könyvében 694 fólión, közel 1400 cím alatt van rendszerve az 1500-as évek teljes magyar orvosi ismeretanyaga: 540 tudományos (görög-latin) és ugyanannyi magyar orvosi fogalom került a könyv mutatójába. 4646 recept maradt fenn itt Lencsés saját kézírásával, és mintegy félezer recept van még mások írásával a különböző későbbi másolatokban és kiegészítésekben. Ezek közül a kiegészítések közül örzi az egyik az első ismert román orvos, Simion Stoyka (Stoica) nevét, ami bizonyára névaláírása is. Mivel Lencsés egy-egy receptjében öt-tíz gyógynövény is szerepel, ezért kerekítve és 5000 receptre számolva a műben legalább 25 000 régi gyógyító adat van, nem beszélve a számtalan lehetséges kombinációról. A monográfia szókincse több mint 21 000 magyar szó és szószármazék.

A hiányos nyomdai kéziratot 1577-ben a kolozsvári Heltai nyomda kötötte könyvvé egy példányban. Erről a könyvről a századok folyamán két ismert kéziratot másolat is készült. Az eredeti kéziratnak 1943-ban Kolozsvárott kiadták egy betűhű nyomtatott változatát (14). 1990 és 2000 között az ismert hiányos példányokból – egy „nyomdai kézirat” és két későbbi másolat – szerencsésen elkészült egy „tartalmi rekonstrukció” a XX. századi magyar helyesíráshoz közelítő átírással (Szabó, kéziratban). 2000-ben kiadtuk a CD-ROM változatot (12) az orvosi szövegekkel és a rekonstruált *Ars medica* digitális adatbázisával (12).

A CSABAÍRE MINT PÉLDA AZ 1570-ES ÉVEK GYÓGYÍTÁSI GYAKORLATÁRA Végezetül következzen a „részletkérdés”: Mire figyelmeztet az 1583-ban a *Nomenclatorban* lejegyzett csabaíre-legenda, és az ettől független *Herbáriumban* (1578)

és *Ars medicában* (1577k) olvasható sebgyógyító receptek üzenete?

A kolozsvári *Herbárium* és az *Egész Orvosságról való Könyv* olyan recepteket is megőrzött, melyek a *Nomenclatorban* lejegyzett évezredes *Csabaire-legenda* gyógyítási gyakorlatát tényszerűen is rögzítik. Ebben az előadásban csak ezt az egyetlen példát és az ehhez kapcsolódó recepteket villantom fel.

A LEGENDA

A csabaire példája a magyar népi növényismeret és gyógyító hagyományok három „fellegvárát” – Németújvárt, Gyulaféhérvárt és Kolozsvárt – kapcsolja össze térben. Időben pedig egy évezredes gyógyítási legendát köt össze a félezer évvel ezelőtti magyar gyógyítási gyakorlattal, de itt és most a jelen és jövővel is. A példa „politikailag” is fontos, hiszen a szó legszorosabb értelmében vett legsérülékenyebb embercsoportra, a harctéri sebesülteknek a gyógyítására vonatkozik.

A botanikai legendát Németújvár őrizte meg, ahol Sylvester János növénynévgyűjtő felhívását európai léptékben valószínűsítették meg Beythe István és a flamand Carolus Clusius 1583-ban. Ők adták ki először a *Stirpium nomenclator Pannonicum*-t, amelynek azóta több európai kiadása is megjelent (2, 7).

A legendát a *Pannon növénynév-jegyzék* 77. tétele őrzi:

„Csabaire, Emplastrum Csabae [...] azt tartják, hogy ezt használta Csaba király, Attila király kisebbik fia [...] amikor Magyarországon az általános háborúskodás beháborúvá vált [...] Ennek a harcnak majdnem minden magyar áldozatul esett, csak 15 000 férfi túlélő maradt, azok is majd mind sebesültek, akiket – úgy mondják – evvel a fűvel gyógyítottak...”

Erre a legendára a történészek, nyelvészek és botanikusok is többnyire csak legyintenek. A történészek azért, mert hiszen hol volt Attila halálakor Magyarország, hol voltak még a magyarok? A nyelvészek és a botanikusok pedig azért nem veszik ezt komolyan, mert sok a növénynevek körüli bizonytalanság.

Bár a csabaire hivatalos magyar neve ma is *csabaire-vérfű* (ez a *Sanguisorba minor*), de az orvosi *vérfű* (*Sanguisorba officinalis*) hivatalosan ma *őszi vérfű*. A legendában még szereplő növénynevek közül a *Saxifraga* magyarul ma *kőtörőfű*, és az itt még számba vehető *Pimpinella* (*saxifraga*) magyar neve ma *hasznos földitömjén*. A *Pimpinella germanica* (Vill. ex Spreng.) név növénytanilag értelmezhetetlen.

MIT MONDANAK A GYÓGYÍTÓ IRATOK?

Egészen más a helyzet, ha a XVI. századi magyar gyógy-növényismeret felől nézzük a kérdést. A csabaire 500 éve még közismert növény lehetett a herbalisták számára.

A *Herbáriumban* Meliusnál a csabaire gyakran éppenséggel összehasonlítási alapként szerepel, segítségként más, kevésbé közismert növények azonosításához. A *Herbárium* öt csabaíret említő receptjéből idézzünk itt kettőt:

De Centaureo Maiore Latinul: Centuarium, Rapontica, Magyarul: Nagy raponc, nagy ezeraranyú [...] Ha ezt [...] Daucussal, azaz Pimpinellával, azaz a Csaba írével, avagy Saxifragával együtt borban főzzed [...] minden betegséget hamarabb meggyógyít... (5a)

Vedd az házi és kerti mentát, két-két unciát [...] végy levesticum magot, daucusmagot, azaz Pimpinella-, Csaba íremagot, végy cyprust öt-öt drachmát [...] végy aszúszőlőt, a magvát kihánd, fél fontot. Végy tiszta mézet, két fontot, végy vizet, amennyi elég, főzd meg ezeket jó vízben együtt, ezt igyad gyakran egy kevés nádmézzel: Ez rasztot gyógyít, meglágyít, nem emésztő hideg gyomrot gyógyít, régi turhát, hurutot gyógyít az vénekben... (5b)

Igazán izgalmassá a csabaire-receptek az *Egész Orvosságról való Könyvében* válnak. Lencsés 12 csabaire-adatából is csak két példát idézek:

Tüdősebek gyógyítása:

Galbanumot, szerecsendiót virágostól, székfűvet, csabaíret, tömjént, faolajt, anisumot, citvartot, rutát, zsályát, 1-1 unciát, köménymagot, nádmézet, aloe sepaticut, 3-3 unciát, ezeket tőrd porrá, és elegyítsd mind össze őket, ebből reggel és este is, az mit három ujjaddal felvehetsz, egyél meg, mert az embernek tüdejét, máját, veséjét meggyógyítja, szívről az nyílallást eltágítja, kórságtól megszabadít, és minden hitvány vért kitisztít (Lencsés 1577k, Emberi testnek betegségről való orvosságok / Tüdőnek sebesüléséről / Aszúkórságról Tabes, Phtisis; I. 112a, 1103. recept).

És végül a kétségtelenül a legérdekesebb recept, a Sebesülteknek való ital:

Fekete ürömnnek gyökerét, Csabaíret, székfűvet, ötlevelű fűvet, violát, köröntőfűvet, deákul parietaria neve, vörös káposztát, vörös felső fűrt kendernek, ez többi mind egy marok legyen, de az kender három marok, ezeket forrald meg vízben úgy, hogy fele elapadjon, szűrd meg azután, és az mennyi az lev(e), tégy harmadrészenyi mézet hozzá, azzal is forrald össze, és ismét szűrd meg, ez legyen az itala a sebesülteknek (Lencsés 1577k., Fegyver avagy egyéb mia lett sebekről / Sebek gyógyításáról / Sebeseknek való ital; V. 13b, 4178. recept.)

Válaszra vár a kérdés: A világirodalomban vajon hány olyan gyógyító legenda van, amelyikhez ilyen jól illeszkedik, de a legendától független részletes orvosi recept is tartozik?

ÖSSZEFOGLALÁS A magyar népi növényismereti gyűjtést Sylvester János kezdeményezte 1536-ban. Követői, a „sárvári-németújvári doktori iskola” tagjai ott állnak az európai etnobiológia (etnobotanika, etnofarmakológia, etnomikológia) első tájmonográfiái – az 1583-ban megjelent *Stirpium nomenclator*, az 1601-es *Fungorum in Pannoniis* stb. – mögött. A szerzők – Sylvester János, Melius Péter, Lencsés György, Beythe István és András – anyanyelvi küldetéstudata vitathatatlan. Az általuk művelt magyar élettudományi „szaknyelv” gyökere már a reneszánsz és reformáció talajába fúródó népi növény-, állat- és emberismeret. A gyógyítás tudománya magyarul Sárváron, Németújváron, Kolozsváron és Gyulaféhérváron az orvosbotanikával indult.

IRODALOM

1. Bősze Péter, Szabó T. Attila *A magyar szakírás születése – A Sárvári Doktori Iskola és Sylvester János* MONy 2021;1:22–4.
2. Clusius C., B(eythe) St. *Stirpium nomenclator Pannonicus* Németújvár 1583.
3. Czuczor–Fogarasi *A magyar nyelv szótára* <https://adt.arcanum.com/hu/collection/CzuczorFogarasi/>.
4. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XI. kötet 1. rész http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_11_01.pdf#page=62.
5. Melius (Horhi) Péter *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* Colosvar 1578:67(a), 104(b).
6. Sylvester János *Grammatica hungaro-latina* Sárvár-újsziget 1536/39.
7. Szabó T. Attila (szerk.) *The Beginnings of Pannonian Ethnobotany: Stirpium nomenclator Pannonicus* BioTár, Collecta Clusiana 2., Szombathely, 1992:1–144.
8. Szabó T. Attila *450 éve hunyt el Szegedi Kőrös Gáspár (1525k. – 1563), az első dokumentáltan sikeres magyar méhdaganat-kezelő orvos* MONy 2013;1:36–42.
9. Szabó T. Attila *Melius Juhász Péter és a kolozsvári Herbárium*. In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
10. Szabó T. Attila *Beythe András és a Fíveskönyv* In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
11. Szabó T. Attila *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész Orvosságról való Könyv azaz Ars Medica* In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
12. Szabó T. Attila, Biró Zsolt *Ars Medica Electronica* CD-ROM (szöveg, adatbázis; digitális rekonstrukció) Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém 2000, BioTár Electronic, Gramma 3. (2. kiadás 2016, Gramma 3.1A9)
13. Váradi Lencsés György *Egész Orvosságról való Könyv azaz Ars Medica* 1577. (Nyomdai kézirat, in Teleki Téka, Marosvásárhely)
14. Varjas B. (szerk.) *XVI. századi magyar orvosi könyv* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943:1–656.

SíbotSéta

Két szép botot kaptam egy éve.
Ki sem bontottam azóta sem.
„Nordic walking” ez volt ráírva,
s én ezt a két szót nem szeretem.

Jó ötven év már Kolozsvárott
láttam egy éjjel északi fényt.
Jobb annak, ki ilyet már sokat látott?
A „nordic” jelent-é nyelvi erényt?

Most olvastam Nyáry Szabó Lászlót
(jó lap ez a *Magyar Orvosi Nyelv*).
Váltószavakként ő azt ajánlja:
Síbottal sétál, ki két bottal baktat!
Ráhangolódtem én erre ma már.

A botjaimat kicsomagoltam.
„Forrott, tüzelt az ötlet”
Indult a *síbotséta*!
Egy alkalomból öt lett.

Immár nem nyelvi kérdés.
Sísétabot kezemben.
Ezentúl minden este
sísétálok! Rendben?

Szabó T. Attila

Bősze Péter

A magyar tudományos közlések nyelvének alakulása orvosi folyóiratainkban – Markusovszky Lajos

Szépen és magyarul írni tudományos közleményt jellem kérdése.¹
(BP)

BEVEZETŐ A magyar nyelvű orvosi folyóiratok a XIX. században jelentek meg, kezdve a sort az 1831-ben alapított *Orvosi Tár* című kiadvánnyal, Bugát Pál és Schedel Toldy Ferenc szerkesztésében. Az *Orvosi Tár* csupán két évtizeddel követte a világ első olyan orvosi folyóiratát (*New England Journal of Medicine*; 1812), amely ma is létezik.

Korábban is volt kísérlet:

„A XIX. sz. első éveiben Sándorfi József (1767–1824) kísérelte meg orvosi jellegű folyóirat kiadását, de az *Orvosi és Gazdasági Tudósítások*nak mindössze három száma jelent meg 1803-ban” (4).

Égető szükség volt magyar folyóiratokra, hiszen korábban csak külföldi lapokban lehetett közölni, gazdagítva a külföldi, többnyire német orvosi irodalmat. Magyarul csak általános tudományos folyóiratok (*Erdélyi Múzeum, Tudományos Gyűjtemény*) adtak teret néhány orvosi tárgyú közleménynek. Az új a hazai és a külföldi orvosi szakirodalom között tátony volt; ezen a téren is messze elmaradtunk. Nemcsak a kutatásban volt ez hátrány, de – és ez sokkal lényegesebb – az orvosok továbbképzésében is. Nem voltak összefoglaló, az orvosi ismereteket frissítő, kiegészítő közlemények, amelyekkel az orvosok naprakészen tarthatták volna tudásukat.

Az áttörést ebben is Bugát hozta: az *Orvosi Tár* megalapításával a hazai orvostovábbképzésnek is megteremtette az alapjait.

Az *Orvosi Tárnak* két korszaka volt: 1831–33 és 1838–48; közben anyagi okok miatt nem jelent meg. Bugát Pál szerkesztőtársa az első szakaszban Schedel Toldy Ferenc, a másodikban Flór Ferenc volt. Az arculat is különbözött: kezdetben az egyetemes orvosi nyelv megteremtése volt a cél, a második időszakban ez kiegészült az orvostársadalom ügyeivel foglalkozó írásokkal, pezsgőn tájékoztatva az orvosokat a tudományos eseményekről, szerveződésekéről, jogi, erkölcsi kérdésekről stb. Jelentősége rendkívüli volt.

Sajnos az 1848-as szabadságharc az *Orvosi Tárat* is maga alá temette.

Tiszavirág életű volt, mindössze négy évet élt (1842–46) a Schöpf-Merei Ágoston által szerkesztett *Magyar Orvos-Sebész és Természettudományi Évkönyvek* című folyóirat. A *Sebész Almanach*nak pedig csupán egyetlen kötete jelent meg 1843-ban.

A megtorlás éveiben egy német nyelvű folyóiratot adtak ki, mert magyar nyelvűt nem engedélyeztek. Címe: *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* (1850–60). Ebben tájékoztatták az orvostársadalmat az eseményekről, a tudomány fejleményeiről stb. Ez az *Orvosi Hetilap* térhódításának esett áldozatul, már nem volt rá szükség.

Majd egy évtizeddel a szabadságharc vérbefojtása után, 1857-ben alapította meg Markusovszky Lajos a mindmáig megjelenő *Orvosi Hetilapot*, a hazai orvosi folyóiratok büszkeségét, amely magyar örökség.

A világ hetedik legrégebbi olyan orvosi folyóirata, amely még ma is él. A *New England Journal of Medicine* (1812), a *Lancet* (1823), a *British Medical Journal* (1840), az *American Journal of Medical Association* (1848), a *Wiener Medizinische Wochenschrift* (1851), a *Münchener Medizinische Wochenschrift* (1854) előzi meg, és egyidős a holland hetilappal (*Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*). Tehát három, az angol világbirodalomban, egy az Egyesült Államokban és két, Európát uraló, német nyelven született folyóirat előzi meg.

Az *Orvosi Hetilap* mellékleteként adták ki a *Szemészet* (1864–1944), a *Közegészségügy és Törvényszéki Orvostan* (1865–97), a *Nő és Gyermekgyógyászat* (1864–65) és a *Gyermekgyógyászat* (1898–1905) című szaklapokat. A *Szemészet* azonos névvel ma is létezik; ez a második legrégebbi folyóiratunk.

¹ Illyés Gyula írta: szépen és magyarul beszélni, írni jellem kérdése. A jelmondat ennek továbbgondolása.

Néhány évvel az *Orvosi Hetilap* megjelenését követően, 1861-ben jelent meg a *Gyógyászat* Poór Imre szerkesztésében. Létrejöttében személyes ellentétek szerepeltek: Poór összetűzése Markuszovszkyval. Szintén hetilapként jelent meg; 1944-ig adták ki. Mellékletei: *Államorvos* (1869–86), *Honvéddorvos* (1888–1914), *Medikus* (1893–1914).

Megjegyzés. Látható, hogy a XIX. század vége felé az orvostudományi szakágak, társaságok, szervezetek szerint is jöttek létre folyóiratok, egyre több, és többnyire mellékletként. Több közülük önállóvá vált, például: *Szemészet*. Sok csak néhány évet élt, de voltak évtizedeken át megjelenők is. Legtöbbnek a világháborúk vetettek véget.

A *Gyógyászatot* a *Közegészségügyi Kalauz* (1879–1914) és az *Egészség* (1887–1944) című folyóiratok, és még sok más lap megjelenése követte.

A második világháborúból felocsúdva, az 1950-es évektől a különböző szakmák folyóiratai szinte elárasztották az orvostársadalmat (3a).

A magyar orvosi tudományos nyelv alakulását lényegében az *Orvosi Tár* és az *Orvosi Hetilap* vizsgálatával tanulmányozhatjuk, összevetve más tudományos folyóiratok nyelvével.

AZ ORVOSI TÁR NYELVE A szövegezésben idegen szavak elvétele fordulnak elő, angol egyáltalán nem; itt-ott telivér deák szavakkal találkozunk (*passivus részvétel, publicitások, therapia, resultátumait*), szigorúan latinosan írva; a magyaros írásmódnak még nincs nyoma.

A korszak (a XIX. század közepe) jellegzetes írásjele az írásjelezési hiánnyal (például az *a'* után [*a'* gyógyszer-tudomány], az *'s* előtt [*'s* így], a jelöletlen birtokos viszonyban [*betegség* kezelése]); ez a folyóirat szövegeiben sem marad el (*'s a' képzetek' sebes cseréje' tárgyaivá*).

Régies, ma már elfeledett szókkal is találkozunk (eleven közködés, havírás, mik stb.), és régiesnek hat a szépirodalomban honos ízes kifejezések, jelzők használata a tudományos írásokban (*pirulnunk kell, hogy; a' haza' keblében; az orvosi praxis' tengerére*).

A helyesírás egységes, ebben nyilván szerepe volt annak, hogy ekkor (1832) jelent meg a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzata, melynek összeállításában az *Orvosi Tár* szerkesztői is munkálkodtak. A *cz* még megvan (*czéljai*), miként a kettős *ly* (*mellyek*) és a többes számban a *j* (*fiajik*); a *v* hasonlása még nem következett be (*ösze*).

Jellemzők a hosszú mondatok. Ezek nem terjengősek, csak hosszúak. Észszerűen következnek a tagmondatok egymás után, nincs szükségtelen bennük. Szabatos és érthető a fogalmazás. Ma ezeket több mondatban íránk.

„Vannak ugyan a' külföldnek ezen célra szolgáló több időszak munkáji, mellyek itt ott, 's leginkább hazánk' fővárosaiban lakó orvosaink' kezeiben megfordulnak: de oly közönségesekké, mint azt ohajtani lehet, soha nem vállhatnak: részint a' kisebb értékű orvosok', kivált seborvosok' állapotjához képest nagy árok, részint a' nyelv miatt, melly sokakra nézve kisebb nagyobb akadály, kik universitási pályájokon főképp vagy éppen kizárólag deák vagy magyar munkákkal éltek.”

Vannak ugyan a' külföldnek ezen célra szolgáló több időszak munkáji, mellyek itt ott, 's leginkább hazánk' fővárosaiban lakó orvosaink' kezeiben megfordulnak: de oly közönségesekké, mint azt ohajtani lehet, soha nem vállhatnak.

Részint a' kisebb értékű orvosok', kivált seborvosok' állapotjához képest nagy árok, részint a' nyelv miatt, melly sokakra nézve kisebb nagyobb akadály, kik universitási pályájokon főképp vagy éppen kizárólag deák vagy magyar munkákkal éltek.

Vannak ugyan külföldi folyóiratok, amelyek eljutnak, főleg a fővárosi orvosokhoz, de ezek nem lehetnek olyan közkeletűek, mint kellene. Részből, mert az általános orvosoknak, főleg a sebészeknek drágák, másrészt a nyelv miatt: ugyanis azok, akik magyar vagy deák nyelven szereztek orvosi képesítésüket, sokszor nem értik.

Az orvosi szakkifejezéseknél jól látszik a megfeszített küzdelem orvosi nyelvünk elmaradottságával.

Például: „Ezekből az üregfekélyeknek létalapos felosztása következik két fő rendre, 's ezeké' több változatokra (varietates). T. i. azok vagy egy tág üreget képeznek 's megtartják az üres fekély (ulcus cavum) nevet szoros értelemben véve; vagy pedig cső formájúak 's megkülönböztetés végett öblöknek (sinus) hívatnak: mellyek is a' sípfekélyekhez való nagy hasonlatosságok' tekintetéből közönségesen sípos fekélyeknek (ulcera fistulosa) 's székökre nézve különösen bőr-, hús-, csont-, fog-, mirigy-, továbbá végbél-, hudső-, hüdhollyag-, mell-, has- és medence sípoknak is nevezethetnek: csakhogy az utóbbiakhoz oda kell tenni a' »tökéletlen« melléknevet, mert azok sokszor a' nevezett organumokba be' is hatnak 's így valódi sípokká válhatnak.”

A példából látható, hogy a magyar nevezeteket magyarázzák a zárójelbe tett görög-latin szakkifejezéssel. Számos elnevezést már nem használunk (*síp* = sipoly; *hüdhollyag* = húgyhólyag). Az „üregfekélyek” helyét illetően helyett a *székökre nézve* kifejezést használja.

Összegezve: az *Orvosi Tár* szövegei magyarul, viszonylag tömören, terjengősség nélkül íródtak a kor írásmódjában, de hosszú mondatokban. A közleményekben az idegen nevezetek magyarázásának küzdelme tükröződik.

AZ ORVOSI HETILAP NYELVE ÉS MARKUSOVSZKY LAJOS

MARKUSOVSZKY LAJOS Az első, ma is meglévő magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Hetilap* alapítója, a magyar egészségügyi oktatás egyik szervezője.

1815-ben született Csorbán, és 1893-ban halt meg Abbáziában. Apja ágostai hitvallású evangélikus lelkész volt. Iskoláit Csorbán, Rozsnyón, Késmárkon végezte. Egyetemi tanulmányait Pesten a jogon kezdte, de „lelke vonzalmát követve” (7) az orvosi egyetemen fejezte

Markusovszky Lajos (1815–1893)

be. Közben gróf Festetics Leó családjánál végzett nevelői munkát, hogy meg tudjon élni. Balassa János sebészprofesszor tiszteletbeli segédje lett. Rövid időt Párizsban, majd két évet Bécsben töltött, itt ismerkedett meg Semmelweis Ignáccal. Hazatérése után Balassa munkatársa lett. Érdeklődés: ketten vezették be az éterbódítást, amellyel Markusovszky először saját magát bódította.

A szabadságharcban honvédorvosként szervezte a sebészetet. Közben átmenetileg a fővárosi sebészeti klinikát is irányította. A szabadságharc bukása után megfosztották állásától. Azt az álmát, hogy sebészként dolgozzon – amelyre hivatást érzett –, nem valósíthatta meg.

A fogságból szabaduló Balassa magánorvosi munkatársa lett. Balassa körül szerveződött a hazai orvosképzést, közegészségügyet szervező haladó csoport; a munkában Markusovszky tevékenyen részt vett. Protestáns vallása miatt visszautasították magántanári kinevezését. Házi- és magánorvosként dolgozott, később Eötvös József minisztériumában tanácsos lett. A Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.

Munkássága szerteágazó. Miniszteri tanácsosként lehetősége volt a magyar orvosképzés megszervezésére, a magyar közegészségügyi rendszer kiépítésére, az egyetem közegészségügyi tanszékének létrehozására – az Országos Közegészségügyi tanács elnöke volt. Javaslatára hozták létre a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemet. Fáradhatatlanul dolgozott az egyetemen oktatási színvonalának emelésén. Létrehozta a *Magyar Orvosi Könyvtár Társulatot*, amely meghatározó volt a magyar nyelvű orvosi irodalom fejlődésében.

Markusovszky Lajos három évtizedet meghaladóan szerkesztette az *Orvosi Hetilapot*, amelyet a „*Honi és külföldi gyógyászat és kór bűvárlat közlönye*”-ként indított útjára 1857-ben.

Az *Orvosi Hetilap* nyelvét korszakolva elemezhetjük; az egyes korszakok többé-kevésbé a főszerkesztőkhöz kötöttek. Az orvosi nyelv szerint négy korszakot különböztethetünk meg:

- Az első korszak az alapítástól 1922-ig tartott. Eme szűk fél évszázad zömében Markusovszky szerkesztette a folyóiratot, 1889-ig. Az utolsó években Balogh Kálmán (1862–1889) lett a helyettese, Markusovszky utolsó éveiben a főirányítója is. Utánuk a magyar orvostudomány két kiemelkedő személye, Hógyes Endre (1889–1905), majd Lenhossék Mihály (1905–22) vette át a főszerkesztést; az utóbbi fáradhatatlan munkatársa Székely Ágoston volt. Ők töretlenül folytatták a Markusovszky által megkezdett utat, beleépítve saját szellemiségüket.
- A második korszak a két világháború közötti időszak, Vámosy Zoltán főszerkesztésével (1923–44).
- A harmadik időszak a II. világháborút követő négy évtized. A főszerkesztő Trencsényi Tibor volt; ő indította újra a folyóiratot (1944), és vezette a kommunizmus elnyomó éveiben az 1989-es rendszerváltásig.
- A negyedik időszak a rendszerváltástól nyúlik napjainkba. Főszerkesztők: Fehér János (1989–2010), Rácz Károly (2010–16) és Papp Zoltán (2017–).

AZ ORVOSI HETILAP CÉLJA ÉS ELSŐ IDŐSZAKA

Célja

- Részben híradás az orvostudomány egészéről, belföldi és külföldi eseményeiről egyaránt. Nemcsak tudományos közleményekről van szó, de a tudományos társaságok tevékenységéről, az egészségügyi ellátás kérdéseiről és az oktatásról is.

Például: Így írt Markusovszky *Az orvos-gyógyszerész tanuló ifjúsághoz* című közleményében 1857-ben:

„Az 1857/8-iki tanév kezdetét vette, s a két haza rónáiról és hegyeiről összesereglett a tanuló ifjúság magyarhoni egyetemünk csarnokaiba, megkezdendő vagy folytatandó szaktudományi kiképzésétét. [...]”

A művelt ember a jelen pillanat tudatával a múltat és a jövőt egyéssíti, s egyediségén kívül családjá, nemzete és az emberiség életét és sorsát érzi kebelében. A nemzedékek egymásután sírba szállnak; de azon vágyak, remények és eszmék, melyek iránt lelkesültek nem temetettnek el velük. A velünk született ösztön, mely törekvéseinknek irányt, fejlődésünknek nemzeti jelleget, történelmünknek saját jellemet adott, utódainkban ismét föléled, s a világ küzdterén megtörhetetlen eréllyel újra meg újra nyilvánul. Ez a természet törvénye, mely alól nem vonhatja ki magát senki, mely szellemi életünket föltételezi, s mely csak végképeni enyészetünkkel hal el.” (5a)

Közreadott továbbá köszöntéseket, megemlékezéseket, elnöki megnyitókat stb.

Markusovszky megemlékezése Bugát Pálról:

„Bugáttal a magyar orvosi irodalom egyik előharcosa szállt sírba... az érdem, mit magyar orvosi irodalmunk kiművelése körül szerzett, maradó emléket biztosít számára irodalmunkban, s hazafiai buzgósa utánzásra méltó például szolgálhat a jövő ivadékaiknak is. [...]”

...[F]őtevése volt az idegen műszavakat orvosi nyelvünkbe kiküszöbölni s magyar orvosi műnyelvet kialakítani, teremteni: ő magyar, megfelelő kifejezést keresett az idegen nyelven meglévő fogalom számára, s ahol ilyet nem talált, ott alkotta, teremtette azt merészen, sőt néha erőszakosan, de sokszor jó szerencsével is.” (5c)

- Megőrizni a hazai orvosok, kutatók munkáját. Felfoghatatlan, hogy néhány évtized alatt milyen hihetetlen nagy ismeretanyag tárolódott a folyóirat hasábjain; ezek zöme elveszett volna. A tudományos munkákban is magyarul fogalmaztak, egy-egy görög-latin nevezet nagyritkán fordul elő. Markusovszky 1864-ben így írt:

„A mult idők nőkör-buvárai az ivarszerveknek nemcsak különféle lobjait mindennemű következményeikkel együtt, hanem sok más kórt is a hiányzó, fájdalmas és túlbő hős szám, a fehérhólyás és méhszenv neve alá foglalták össze. Az amenorrhoea például lehetett következménye a peteképző szervek hiánya, elpusztulása vagy hevenyded petefészekbántalmaknak” (5b).

- Megteremteni a magyar nyelvű tudományírást a latin és a német helyett.

AZ ELSŐ KORSZAK NYELVE

A magyar nyelvű tudományírás maradéktalanul megvalósult: csak magyar nyelvű közlemények jelentek meg, méghozzá gyönyörű magyarsággal; idegen szavakat jóformán nem használtak, még a betegségek leírásánál is csak elvélve.

A másfél évszázaddal ezelőtti írások folyékonyan olvashatók, csupán csöppnyi régies ízük van. Jellemzően hosszú mondatokat fogalmaztak, de a mondat szerkezet tökéletes, a tagmondatok észszerűen épülnek egymásra. A régies színezetet leginkább néhány elavult vagy már ritkán használt szó (*nőkör-buvár, hős szám, méhszenv*) adja. A *cz* még használatos, és gyakori a rövid *u* a hosszú helyett. A kettőspont és a pontosvessző szóközzel követi az utolsó betűt.

A köszöntésekben, beszámolókbán, megemlékezésekben stb. fennkölt gondolatok fogalmazódnak meg érzelmes szavakkal, átítatva hazafias érzelmekkel. Bizonyára ez volt jellemző a kor szellemére, ekkor vált közüggé a nyelv kérdése – a magyarul fogalmazás ennek gyümölcse.

AZ ELSŐ KORSZAK ÉS AZ ORVOSI TÁR ÖSSZEVETÉSE

Két teljesen más időszak alig 30 év távlatában. Bugát és az *Orvosi Tár* az idegen kifejezések magyar megfelelőit keresi, ez a műszavak alkotásának korszaka. Szótár kell az írottak megértéséhez. Bugát munkásságával megszületett az egyetemes, a magyar nyelvi egyetemi oktatásra alkalmas orvosi nyelv. Az *Orvosi Hetilap* első időszaka a megteremtett egyetemes orvosi nyelv használatának kora. Markusovszky így írt erről:

„Túl vagyunk azon az időszakon, melyben orvosi tudományunk a magyar műszavak ismeretében állott, s tudós közöttünk az volt, ki ily műszavakat kiállítani tudott; de hogy ez időszakon túlmehtünk, hogy a figyelem most kiválóan a tárgy felé fordulhat s magát a tudományt vehetjük művelés alá, azt mégis sok tekintetben azon

árkászoknak köszönhetjük, kik a mai kor számára az útát egyengették s a tudományművelés egyik főszeközének, a nyelvnek kiállításán több-kevesebb sikerrel fáradoztak” (5c).

MÁSODIK KORSZAK A második korszak a XX. század második negyede (1923–44), a két világháború közötti időszak. A főszerkesztő Vámosy Zoltán volt, aki töretlenül folytatta nagy elődeinek nyelvi szemléletét. Ő már megfogalmazta és határozottan szétválasztotta a nemzetközi és az anyanyelvi tudományt:

„A tudomány maga nemzetközi közkinccs, de a közlési módja feltétlenül nemzeti, és írójának arra kell törekednie, hogy minél tökéletesebben az legyen. Magyarul írunk tehát, ha magyar nyelven írunk, mert magyarságunk csak annyit ér, amennyi értéket mi magunk tulajdonítunk neki.”

Hitvallása a magyar nyelvű magyar orvosi nyelv; rámutatva, hogy magyarságunk és a magyar nyelv használata a tudományok írásában is kéz a kézben jár.

Példa az *Orvosi Hetilap* 1942-es számából (6):

„H. G. 64 éves gazdasági cselédet orvosa bélzárdás miatt küldötte be a kórházba. Behozatalkor a beteg és kísérője is elmondja, hogy mindössze 4–5 napja gyengélkedik, azelőtt soha beteg nem volt, gyomra nem fájt. Utóbbi időben keveset fogyasztott és étvágytalan volt, néha bűzös felbőfögései voltak. 2 nap előtt hányt, azóta azonban nem. Enni nem kíván, puffadtnak érzi magát, széke állítólag 9 nap óta nem volt. A rendkívül elesett férfit betegnek nyelve száraz, bevont, érlökése 140, könnyen elnyomható volt.

...a pylorustól tenyérsnyi, ujjbegyet befogadó kökemény fekély volt tapintható, amely a lépkapuval, a vastagbéllel majdnem elmozdíthatatlan, ökölnél nagyobb tömeggé nőtt össze.

...a középső metszést zártuk és coecostomiát készítettünk.”

...A kórelőzményben semmi olyan adat nem volt...

...ilyen kórismével is küldte be a beteget a kórházba.

...a mélybe terjedő fekély átlukadásakor ugyanis májálatti tályog is keletkezik, amely azután később áttörhetik a vastagbélbe.”

Szabatos magyar nyelvű fogalmazás, elvélve egy-egy görög-latin nevezet (szervrész, műtétfajta – összesen három a majd kétoldalas közleményben), szigorúan idegenesen írva. Máshol magyarul: „vakbélzárdát készítünk”. Vigyáztak arra, hogy ne írják az idegen szót magyarosan, mert azzal kaput nyitnak a jövevényszóvá válása felé. Nem találunk olyanokat, mint: az anamnézisben az szerepel; a laparotomiát zártuk, diagnózzal utalta stb. Gondosan vigyáztak az ikes igéket.

Vámosy nemcsak elkötelezett volt a magyar nyelvű tudományírás mellett, de művelte is azt: harcolt az idegen szavak, a magyartalan kifejezések, szöfűzések ellen, és megjelentetett a nyelvvél, orvosi nyelvünkkel foglalkozó írásokat is, például Tiszamarti Antal *Orvosi nyelvünk magyartalanságai* című cikkét; sőt szerkesztett *Nyelvművelés* című rovatot is. A közlemények magyartalanságáról írt összeállításában értetlenségét is kifejezi, csodálkozva, hogy a szerzők nyelvünk rontását mennyire nem érzik „hazafiatlanságnak”, de még hibának sem.

HARMADIK KORSZAK Ez Trencsényi Tibor főszerkesztésének időszaka, az 1944 és 1989 közötti 45 év. Fárad-

hatatlanul dolgozott Markusovszky méltatlanul feledett emlékének feltámasztásán, s ezt el is érte.

„Amikor 20 esztendővel ezelőtt, 1955-ben a kórház kertjében mellszobrát avattuk és az utódok kegyelele emléket emelt a gazzal borított sírhant fölé, akkor még arra kellett buzdítani, hogy törjük meg azt a csendet, amely Markusovszky Lajos sírját és szellemi hagyatékát évtizedek óta megüli...” (7)

Mint megannyi kiváló orvosunk, Trencsényi érdeklődése is jóval túlterjedt a beteggyógyítás hivatásán:

„Nekem az emberi ismeretek bővítése, a műveltség terjesztése látszott életem legszebb feladatának; a tudomány, az igazság keresése és búvárlata volt eszményképem.”

„... tapasztalván azt, hogy hazám akkori viszonyai tervezett pályámnak nem kedveznek s a tudomány rohamos haladása mellett az élet gyorsan múlik, egy német mondat vezérfonalán indultam, mely azt tanácsolja... Ha nem lehetsz a tudomány művelője, akkor igyekezz legalább a tudósok, kutatók világító lámpása lenni, s látván azt, hogy a magyar orvosi irodalom és nemzeti munkálkodás e téren pang..., indítottam meg... az Orvosi Hetilapot, kijelöltem annak célját...” (7)

Mint az idézetekből is kitűnik, Trencsényi szépen és magyarul írt, kerülte az idegen szavakat. Ezt a szemléletet vallotta az *Orvosi Hetilap* szerkesztésében is. Azt az emberfeletti és összeütközésekkel teli munkát, hogy a kéziratokat magyarítsa, illetőleg azt a szerzőktől a végsőig megkövetelje, nem vállalta. Ennek következménye, hogy egyre több az idegen nevezet a közleményekben.

„Hasonlóképpen, a cardiologusok többsége felelősséget érez a pulmonális betegek iránt.”

Magam is sok idegen szakkifejezést írtam az *Orvosi Hetilapban* megjelent első közleményemben az 1960-as évek vége felé. Nem volt követelmény a magyar megfelelő írása, nekünk meg senki nem tanította a magyar nyelvű tudományírást. Az idegen szavak idegenes írása még előírás volt, miként a szabatos magyar mondat szerkesztés is. Az angol hatása még csak sejlik. Összegezve: a második korszaktól csak a görög-latin nevezetek gyakoribbá válásában tér el.

NEGYEDIK KORSZAK Az angol kifejezések elterjedése jellemző, társulva a szükségtelenül használt idegen szavak sokaságával. Mintha nemzetközivé akarna válni a magyar orvosi nyelv. Megváltozott a fogalmazás, a mondat szerkesztés: a hosszú, bonyolult, magyartalan szerkezetű mondatok uralkodnak. Értelmüket néha ki kell bogozni; nemegyszer félreérthetők. Olyannyira ez a szokás, hogy szinte az embernek az az érzése támad, hogy ez a követendő példa, ez a helyes, idegen szakkifejezéssel: a nyelvi norma. Természetesen nem mindenki követi ezt az írásmódot; így is, úgy is írt közlemények vegyesen fordulnak elő. A XIX. század végi, XX. század eleji magyar szaknyelvű közlemények azonban fehér hollónak számítanak.

A változások oka az orvostudomány hatalmas fejlődése, ismereteink átírása a molekulák szintjére nemzetközi

angol nyelven. A fogalmak sokaságának nincs magyar megfelelője. Feltételezhető, hogy a bonyolult mondat szerkesztés is az angol nyelvi hatásra vezethető vissza:

- részben, mert az angol nevezet használatával a mondat szerkezete hozzá idomul;
- másrészt az angol nyelvű szakírás folytonos olvasása miatt. Az angolul írtak magyar nyelvbe foglalása jellemzően fordításszerű, méghozzá mondatról, nem lényegről fordítás; valamiféle tükörfordítás, amely óhatatlanul kifecmítja a magyar mondat szerkezetét.

Elterjedt a görög-latin nevezetek magyaros írásmódja; csak egy-egy tárgykörnél őrződik idegenes írás, például a betegségek esetében. A molekulanevek sokasága a betűszók áradatát hozta. Részletesen: lásd a magyar tudományírás mai nyelve részt.

A tudományírás a kor szellemének tükré.

Összegezve: ebben a szakaszban is a kor szelleme tükröződik az orvosi tudományok írásában. A rendszerváltás utáni időszak a nemzetközi irányzatok kora.

A GYÓGYÁSZAT ÉS EGYÉB FOLYÓIRATOK NYELVE

Alapjában véve nem tér el az *Orvosi Hetilapról* írtaktól. A görög-latin nevezetek magyarítása a szaklapokban a XX. század elejére is átnyúlik. Az irányzatok mindegyikben egyformák, legfeljebb a főszerkesztők egyéniségéből ered némi változatosság, de ezek sem érdemiek. Például kifejezettebb lehet a szépirodalmi színezet.

Néhány példa XIX. századi *Gyógyászat* című folyóiratról (2):

„A nagyon kifejlett máj, különösen a jobb lebeny felülete zsíros külsejű volt, egyformán szürkés vörös színű és a bemetszésnél csak kevés vércsöppet engedett előszívárogni; a nagyon kitágult epehólyag átlátszó zöld...”

Néhány cím:

A heveny sárga májsorvadás (typhus icteroes)

Az úgynevezett méhszenv (hysteria) lényege és tünetei

Az érhályog

Az edényhártya üreges rákjának egy esete

A magyar tudományos akadémia (Arany János)

Gümőkör – agyhártyalob, ideghártyalob stb. szemtükrök segítségével jelezve

Ugyanaz a magyarul fogalmazás, mint az *Orvosi Hetilapban*.

A MAGYAR TUDOMÁNYÍRÁS MAI NYELVE

A jelen magyar orvosi tudományírás nyelve angolosodik. Az angol nevezetek egyre gyakoribbak, már a görög-latin kifejezéseket is kezdik kiszorítani. A közleményekben szokásosan keverednek az angol, a görög-latin és a magyar szakkifejezések; az utóbbiak háttérbe szorulásával.

- Sajátos az angol nevezetek magyar megfelelőinek, tükröfordításának a mindenáron való használata; akkor is, ha szükségtelenek, sőt hátrányosak, mert gátolják a tömör magyar fogalmazást.

Például:

A petefészekrák kiújulásának esélye még abban az esetben is jelentős, ha az első műtétnél a teljes daganateltávolítást sikerült elérni...

Az *optimal debulking* jelentése a *teljes daganateltávolítás*. Alkalmazásával a mondat terebélyesedik: *a teljes daganateltávolítást sikerült elérni* (44 leütés) egyszerűen is kifejezhető az *optimal debulking* nélkül: *a daganatot teljesen eltávolítottuk* (35 leütés).

Az angol nevezetek (vagy magyar megfelelőik) használata hajlamosít az angolos mondat szerkesztésre.

A csak nyirokmirigyáttét formájában jelentkező kiújult daganat kórjólata is kedvezőbb, mint az azon kívüli áttéteké, a teljes túlélés és a betegségmentes túlélés tekintetében is.

Az angol tömörebben fogalmaz, de egyező tagolásban:

The prognosis of sole lymph node recurrence is better than that of the others, in terms of overall and disease-free survival.

A csak nyirokmirigyáttét formájában jelentkező kiújult daganat azt jelenti, hogy a csak a nyirokmirigyben jelentek meg a ráksejtek, újult ki a daganat, máshol nem (önálló nyirokcsomó-kiújulás).

Tömör magyar mondat szerkezettel:

A túlélés és a daganatmentes túlélés is az önálló nyirokcsomó-kiújulásoknál a leghosszabb. (A *leghosszabb* névszói állítmány magában foglalja az összevetést az egyéb kiújulásokkal.)

- A fordításszerű fogalmazás. Az angol nyelvű irodalomban jelennek meg az újdonságok, klinikai vizsgálatok eredménye és a napi munkánkhoz szükséges sok egyéb adat. Ezek felhasználása magyar közleményben hajlamosít az angol mondat fordítására vagy fordításszerű átalakítására. Ez lehetetlenné teszi a helyes magyar mondat szerkesztést és elkerülhetetlenné a terebélyes fogalmazást. Például:

„A Cochrane adatbázis szerint a PET-CT vizsgálat és a diffúzió-súlyozott MRI vizsgálat érzékenysége és fajlagossága meghaladja a hagyományos CT vizsgálatét a daganat teljes eltávolíthatóságának megítélésében (elsődleges daganateltávolító műtét esetén). A PET-CT vizsgálat mellett szóló bizonyítékok magasabb fokúak, mint a DW-MRI vizsgálat esetében, de nem érik el azt a szintet, hogy a rutin klinikai használatban javasolják azt (alacsony és közepes szintű bizonyíték), ugyanakkor klinikai tanulmányok keretében, illetve a CT melletti társ-képfalkotóként indokolt lehet a használatuk.” (583 leütés)

Bonyolult, terebélyes, angolos bekezdés.

„...[A] daganat teljes eltávolíthatóságának megítélésében” – ez a mondandó lényegi része, ezért a mondat elejére tesszük. A mondat végére vetve angolos. A zárójelben hozzátett kiegészítés (elsődleges daganateltávolító műtét esetén) terebélyes: jelzőként egy szóval is kifejezhető: *az elsődleges daganat teljes eltávolíthatóságának megítélésében*. Az *elsődleges daganateltávolító műtét* nyilván az *elsődleges daganat műtete*. ...in terms of *optimal debulking* of primary tumors.

Jó a mondat hangsúlyos része, mert az állítmány előtt van: *a PET-CT vizsgálat és a diffúzió-súlyozott MRI vizsgálat érzékenysége és fajlagossága meghaladja a hagyományos CT vizsgálatét...*

Mágneses magrezgésvizsgálat/rezonanciavizsgálat, mágneses magrezgéseszközök. Szokásosan betűszóval (MR) használjuk. Az angol név (*magnetic resonance imaging*) után MRI betűszóval is írják – az MR teljesen megfelelő. A *diffúzió-súlyozott* magyarul *dramolttatásos*.

Az MR, CT, PET-CT vizsgáló módszer, szükségtelen kiegészíteni a vizsgálat szóval.

„...[M]ellett szóló bizonyítékok magasabb fokúak” – megrögzött ragaszkodás a nemzetközi irodalomhoz (*the evidence is higher*); „...nem érik el azt a szintet, hogy a rutin klinikai használatban javasolják...” (*but does not reach the level of recommendation for routine clinical practice*) – valójában nem a bizonyítékok javasolnak, hanem mi, a bizonyítékok alapján.

A bekezdés második mondata nagyon hosszú, és kihagyható elemeket tartalmaz, például alacsony és közepes szintű bizonyítékok – szintén angol (*low or intermediate level of evidence*). A bekezdés egyes részei összevonhatók, így lényegesen rövidíthető. A magyaros változat nagyjából 40 százalékkal rövidebb; ez óriási helymegtakarítás.

Magyarosan: A Cochrane könyvtár bizonyítékai szerint az elsődleges petefészekrákok teljes eltávolíthatóságának megítélésében PET-CT és az átáramlásos MR érzékenysége és fajlagossága meghaladja a hagyományos CT-jét. A PET-CT ugyan valamivel pontosabb, mint az MR, de nem annyira, hogy a klinikai gyakorlatban azt végezzük. A klinikai vizsgálatokban viszont javasolt, és szóba jön a CT kiegészítéseként is. (391 leütés)

A példa jól mutatja, hogy a mondatról mondatra fordítás, az angolul írt szöveg tükröfordítása járhatatlan út. Csak az ismeret szükséges, a szövegkörnyezete nem. Az új ismeret birtokában magyarul kell a mondatot, bekezdést szövegezni; helyesen, tömören csak így lehet írni. A példában a magyarosan fogalmazott bekezdés több mint 30 százalékkal rövidebb!

- Elharapódzóban van az angol szakkifejezések használata (*off-label, follow-up, optimal debulking* stb.). Ezeket még angolosan írják, de például az imélt (e-mail) már magyarosan.
- Rengeteg a rövidítés. A molekulanevek szabvány (nemzetközi) betűszói elkerülhetetlenek. Az alkalmi rövidítések azonban feleslegesek; ez is az angol nyelvű tudományírás utánzása.
- Teljesen összevissza a mozaikszók és a tartozékelemek társítása (*TNF α , TNF- α , TNF α , α TNF; hepatitis A, hepatitis-A, A hepatitis, A-hepatitis* stb.). A kérdést a nemrégiben megjelent orvosi nyelvi helyesírási útmutató hivatott szabályozni (1).
- Jellemző továbbá a magyarosan írt görög-latin nevezetek minduntalan használata.

A sort még hosszasan folytathatnám, ezek csupán a leginkább szembeszökők.

IRODALOM

1. Bősze Péter *Magyar orvosi nyelv – Helyesírási útmutató* Budapest, Medicina Kiadó 2019.
2. *Gyógyászat* 1869;9.
3. Kapronczay Katalin *A magyar orvosi szaksajtó, könyvkiadás, információs rendszer* In: Kapronczay Károly *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből* Budapest, SOMKL 2001:213–32(a).
4. Kiss László *Egy füstbe ment terv: az első magyar orvosi szakfolyóirat. 250 éve született Sándorffi József* Magyar Orvosi Nyelv 2017;1:25–8.
5. Marikovszky György *Markusovszky Lajos válogatott munkái* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1905:5(a), 265 (b), 309(c).
6. Nánay Andor *Nagy görbületi fekélyből keletkezett gyomor-vastagbél sipoly* Orvosi Hetilap 1942;49:581–2.
7. Trencsényi Tibor *Klinikai szervezéstan, kényszerű engedmények, elmentmondások korunk orvostanában* Orvosi Hetilap 1975;116:2343.

Szauer Ágoston

BETŰZŐ

Az o betűbe, ím, lelátni,
kiszáradt kút havas fenékkal.
És észlelhetné talán bárki
asztali fénynél egyik éjjel,

hogyan ott lent változó a tájék,
s a szótól hogyan függ a mélye.
Alávetül megannyi árnyék.
Kósza jelentés menedéke.

JELENLÉT

Isten valódi, ős neve
egy nyelven túli létező.
A szóköz azzal van tele.
S a szó is mindig éppen ő.

JELENTÉS

A szó egy tartomány,
burjánzó, tág vidék,
hol kép, máshol homály —
sejlőn vibrál a lég.

Mögötte égdarab.
Oldalt kell állni itt.
Egy takart sáv marad,
bosszantó egy kicsit.

SZÓ

Lehetne kék is, sárga,
márvány vagy lepke szárnya,
küldvén előre, hátra,
suttogva csigaházba,
mondani gyúlva, fázva,
káromlóan, imázva,
kiáltva pusztaságba,
ültetni szélre, sárba,
és várni, hátha, hátha...

SZÜKÍTÉS

Ha több tagmondat van,
elrejtik a hibát,
hitelteleníti
egyik a másikat.

Csak egy szó hiányzik —
bukkanna már elő,
s behálózna mindent
egy jelentésmező.

TAN

A nyelv a képet sűrűn átfedi —
szúnyoghálón át ember, lomb, gyümölcs.
A valóhoz, mely tiszta, isteni,
hallgatni kéne, mint egy messzi bölcs.

Berényi Mihály, Bősze Péter

Mondatcsiszolás, példák keverék orvosi nyelvünkéből, fogalmazási ficamok

A példamondatokat megjelent közleményekből vannak. Ezeket dőlt betűvel írtuk.

MONDATCSISZOLÁS

Berényi Mihály

- „Az olajok képesek fellazítani a székletet, az síkosabb lesz, ezért könnyebben tud áthaladni az emésztő- és bélrendszeren. Az olaj ráadásul megakadályozza a víz felszívódását a vastagbélbe, ami lehetővé teszi, hogy a széklet eleve lágyabb maradjon, így sokkal kevésbé valószínű, hogy székrekedéssel kellene megküzdenünk. Az ajánlott mennyiség körülbelül egy evőkanál, amit egy nagy pohár vízben kell feloldani.”

Módosított: Az olajok képesek fellazítani, síkosabbá tenni a székletet, ezért az könnyebben halad a bélrendszerben. Az olaj ráadásul akadályozza a víz visszaszívódását a vastagbélből, a széklet lágy marad, kevésbé valószínű a székrekedés. Az ajánlott olajmennyiség: egy evőkanálnyi egy nagy pohár vízben.

Ebben az idézetben kevesebb a nyelvi hiba, mint a biológiai vétség. Ha az első mondat különbséget tesz emésztőrendszer és bélrendszer között, akkor az emésztőrendszerben (vékonybél) még nincs széklet, az emésztőrendszer szó kihagyható.

A második mondat nehezen értelmezhető. Nincs vízfelszívódás vastagbélbe. A vastagbél fő feladata a vízvisszaszívás a bétartalomból. Az olaj nem a vastagbélbe történő vízfelszívódást gátolja, hanem éppen ellenkezőleg: a vastagbélből történőt.

A harmadik mondathoz: Az „amit” helyett az „amelyet” a helyes. Az olajok nem oldódnak vízben.

- Perineális szénanátha
„A légúti allergia az orrnyálkahártya gyulladásával járhat. Típusait tekintve lehet szezonális valamint perineális.”
„A perineális szénanátha kiváltó oka egy olyan allergén, melynek jelenléte nem köthető évszakokhoz, mint pl. az állati szőr, penész, házior.”

Van ilyen? Perineális szénanátha? A Google harmincat talált. Allergia a szeméremtest és a végbél között. Valamit félreértethetett a gépíró. Az olyan szénanátha, amely nem szezonális és nem köthető évszakokhoz: perennis, perennialis lehet, vagyis tartós, egész éven át tartó, megmaradó, persistens. Nincs köze a perineumhoz. Ha jó magyarhoz illően tartós allergiáról beszélünk, soha nem mondanánk helyette például gáti allergiát.

- „A nőknél az akaratlan vizeletvesztés 60-70%-ban a húgyhólyag záróizom gyengeség következtében lép fel...”

Módosított: Nők vizeletvesztését 60–70%-ban a húgyhólyag záróizomának gyengesége okozza.

Valaminek az elvesztése nagy általánosságban nem szándékos, ezért az „akaratlan” melléknév vagy jelző fölösleges, kivéve, ha a szerző hangsúlyozni kívánja az akaratlanságot. A kiskötőjeles „60-70%” azt jelenti, hogy e gyakoriság lényegesen eltérő is lehet. Ha nem, akkor a gyakoriságot használjuk: 60–70%. A vizeletvesztés oka a „húgyhólyag záróizom gyengeség”. Ezt ma így kellene leírni: húgyhólyagzáróizomgyengeség. Javasolt az ilyen hosszú szavak elkerülése a szerkesztés megoldással.

- „A BPH-betegek EQ-5D-vel mért általános életminőségét a tünetek és betegség súlyosság alapján képzett alcsoportokban a 3. táblázat tartalmazza.”

Módosított: A BPH-s betegek EQ-5D-vel mért általános életminőségét a tünetek és a betegség súlyosság alapján képzett alcsoportokban a 3. táblázat tartalmazza.

A „BPH-beteg” ritka kifejezés, a Google mindössze ötöt talált, a BPH-s betegből 2150-et. A hasmenés-beteg helyett a hasmenéses beteg javasolható.

Szembeötlő, szokatlan kifejezés a „betegsúlyosság”. Értelmező szótárunkban nem szerepel, a Google csak 40 ilyen talált. Nincs köze a betegek testsúlyához (testtömegéhez).

A közleményben, amelyből az idézet származik, többször is előfordul „betegsúlyosság” jelentéssel. Talán jobb volna ezzel kifejezni a betegség súlyosságát.

- „A szer segít feloldani a sűrű váladékot, ami megnehezíti a légzést.”
„Néhány nap elteltével megszűnik a fájdalom, a zsibbadás, ami nem hagy aludni.”

Módosított: „A szer segít feloldani a sűrű váladékot, amely megnehezíti a légzést.”

„Néhány nap elteltével megszűnik a fájdalom, a zsibbadás, amely nem hagy aludni.”

A vonatkozó névmások hibás használata a leggyakoribb helyesírási hibák közé tartozik.

Az első mondat elrontott reklám, hiszen a javasolt szer árt a betegnek, megnehezíti a légzését. Ha az „ami” helyére *amely* kerül, az a sűrű váladékra vonatkozik, *amely* megnehezíti a légzést, ezért indokolt az eltávolítása.

A második mondat szerint a beteget az nem hagyja aludni, hogy megszűnt a fájdalma, a zsibbadása. Az író ennek az ellenkezőjét akarta megfogalmazni. Ez akkor sikerült volna, ha az „ami” helyén *amely* lenne.

- „Az *emphysematous pyelonephritis* sikeres orvosi kezelése.”
„*Emphysematous pyelonephritis*, a vese akut gyulladásának különleges esete.”

Módosított: A gázgyülemes vesegyulladás sikeres orvosi kezelése.

Példák az angol nyelv nyomulására, vagyis az *emphysematous* kiszorítja az „*emphysemotous*”.

Magyar szövegben a Google másfél ezernél is több ilyen vesegyulladást talált. A betegségnek valószínűleg nincs magyar neve. Lehetne gázgyülemes vesegyulladás.

- „A húgycsőnyílás a hímvessző csúcsától $1,39 \pm 0,06$ cm-re helyezkedett el, és nem a hímvessző csúcsán volt.”

Módosított: „A húgycsőnyílás közepe a hímvessző csúcsától $1,4 \pm 0,1$ cm-re helyezkedett el.”

Példa az álpontosságra. A húgycsőnyílás nem pontszerű, hanem hosszúka, a helyét nem lehet századmilliméteres pontossággal megadni, ahogy a hímvessző csúcsának a helyét sem. Adatsokaságból történő átlagszámításkor figyelni kell arra, hogy a tizedeknek, századoknak van-e értelmük. Ha a húgycsőnyílás a hímvessző csúcsától kerekén $1,4$ cm-re volt, akkor nem a hímvessző csúcsán volt, ezért a mondat második fele fölösleges.

- „A vizeletből származó RNS-ek vizsgálatával elkerülhető lehet a felesleges prosztatából történő biopsziavétel.”

Módosított: A vizeletből származó RNS-ek vizsgálata fölöslegessé teheti a mintavételt a prosztatából.

Példa arra, hogy egyetlen vessző – ha nem is hibátlan, de – érthetővé teheti a mondatot. Nem a prosztata fölösleges, hanem az abból történő mintavétel; vessző hiányzik a „*felesleges*” után. A biopszia művelet, orvos végzi, hogy biopsziához jusson, vagyis „*biopsziavétel*” nincs. Mondatunk lényegesen rövidebb lesz a javítások után.

- „Az intézet garantálja az összejek szakszerű, hosszútávú megőrzését.”

Módosított: Az intézet biztosítja az összejek szakszerű, tartós megőrzését.

A *garantál* és a *biztosít* ugyanazt jelenti, ezért az egyiket el lehetne hagyni. A *hosszútáv* atlétikai fogalom, futóverseny lehet hosszútávú. Esetünkben a megőrzés időbeni tartósságáról van szó, ezt a *hosszú távú* melléknév fejezi ki.

- „Carol Kasyjansky lett az első amerikai beteg, akinek szívébe vezeték nélküli pacemakert ültettek, így doktorai állapotát bármikor ellenőrizni tudják az internet segítségével.”

Módosított: Carol Kasyjansky lett az első amerikai beteg, akinek a szívébe vezeték nélküli ritmuskeltőt ültettek, így doktorai az állapotát bármikor ellenőrizni tudják az internet segítségével.

Bár a *pacemaker* meg a szörnyű pészmeke nagyon elterjedt, érdemes helyettük a *szívritmuskeltőt* használni. A mondat a doktorok állapotának ellenőrzéséről szól, nem Kasyjanskyéről. Ezt a hibát a kimaradt határozott névelők pótlásával lehet megszüntetni.

- „A 10 leggyakoribb allergiát okozó élelmiszer.”

Módosított: A tíz leggyakoribb, allergiát okozó élelmiszer.
Ételallergiát okozó gyakori tíz élelmiszer.

A közleményben ételallergiát okozó élelmiszerekről olvashatunk, nem egyetlen olyan élelmiszerről, amely tízféle allergiát is okoz, ráadásul a leggyakoribbakat. A félreérthetőséget egyetlen kimaradt vessző okozza.

PÉLDÁK KEVERÉK ORVOSI NYELVÜNKBŐL

Bősze Péter

Orvosi nyelvünk keveréknelv: a középkori görög-latin holt-nyelv, a támadó angol és a magyar nyelv hármasa. Az angol erőszakosan terjed a másik kettő, de főleg a görög-latin rovására. Az alábbi mondatok orvosi nyelvünkben szokásos keveréknyelvi mondatok. Ezek érthetők, többnyire nem is hibásak, ám nem magyarok. Bemutatásuk célja: iránymutatás a magyar nyelvű orvosi nyelv ismételt létrehozására. (A XIX. század végén, a XX. század kezdetén már volt szabatos magyar orvosi nyelv.)

- „A deacetiláció pozitív elektromos töltést okoz, ez pedig a hiszton DNS-hez való affinitását növeli. Mindez általában lecsökkenti a DNS transzkripció mértékét azáltal, hogy nem teszi lehetővé a transzkripciós faktorok kötődését.” (227 leütés)

Módosított változat: A deacetilezéssel a hiszton pozitív töltésűvé válik, ekként szorosan köti a DNS-t, ezért az átírásehéjék nem képesek a DNS-hez kapcsolódni; csökken a DNS átíródása. (166 leütés)

A deacetiláció az acetylsoport elvonása, példánkban valamelyik hisztonról. A vegyületek nevében, a vegyi folyamatok elnevezésében követjük a vegyészek nevezetnát; a magyarítás nemcsak értelmetlen, de nem is valósítható meg. Például az *acetyl* helyett mást mondani döreség volna; az *acetyl* szót magyarnak könyveljük el. Igét is képezhetünk belőle, például az acetylsoport hozzáadása más molekulához az acetilezés. Mondják acetilációnak, acetilálásnak is, ám a *-láció*, *-lálás* idegen képző, és idegenesen is hangzik. Hasonlóan a metilezés, a foszforilezés megfelelőbb, mint a metilálás, metiláció, foszforilálás, foszforiláció. A *de-* előtag megítélése nehezebb, mert valóban idegen. Mondhatunk a deacetiláló helyett acetylsoport-elvonást/eltávolítást, de ez hosszú, használata körülményes is, például: acetylsoport-elvonó enzim. Természetesen szerkezetes forma is lehetséges: az acetylsoportot elvonó enzim. Miként az acetilezés helyénvalóbb az acetilációnál, acetilálásnál, a deacetiláció helyett is a deacetilezés az odaillő. A legfőbb érv a de-fosztoképző megtartása mellett az, hogy ez szerepel a vegyületek neveiben, például az acetylsoportot elvonó enzim neve: *deacetiláz*.

Az *affinitás*: jelentése a mondatban 'vonzódás'; a hiszton DNS-hez való vonzódásának növekedése. A fokozott vonzódás következtében a hiszton erősebben köti a DNS-t. Ez a lényeg, mert ezért csökken a DNS transzkripciója, a transzkripciós faktorok kötődése a DNS-hez. Ám ez a kérdésben nem teljesen jártas olvasó számára nem egyértelmű. Az a tény, hogy valami növeli valaminek a vonzódását, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kettő közelebb kerül egymáshoz. A tudományírásban pontosan és egyértelműen kell fogalmazni, ezért nem szerencsés a példamondatban lévő fogalmazás.

A transzkripció magyarul átíródás; a mondatban a DNS átíródásáról van szó. A DNS-transzkripció jelöletlen birtokos, tehát kötőjelezés kell. A transzkripciós faktorok az átírást serkentő fehérjék, hatásukat a DNS-hez kötődve fejtik ki. Magyar elnevezésük: átírásehéjék.

A hiszton a sejtmag alapvető fehérjéje: köti és beburkolja a köré tekeredett DNS-t – ez a kromatin.

- „Az enzimek a sejtek biológiai katalizátorai. Csökkentik a reakció előfordulásához szükséges energiát. Az enzimek növelik a reakció sebességét azáltal, hogy aktívan indukálják a szubsztátot termékekké konvertálják. Ezek a reakciók katalitikusan katalizálják a reakciókat. Az enzimek fehérjemolekulákból állnak. Az enzim fehérje része a apoenzim néven ismert. Az apoenzimnek meg kell kötődnie a nem fehérjék kismolekulákkal, amelyeket kofaktoroknak neveznek, hogy aktívvá váljanak. Ha a apoenzim a kofaktorhoz kötődik, a komplex holoenzimként ismert. A holoenzim katalitikusan aktív a kémiai reakció megindításához. Az aljzat a holoenzimhez kötődik, nem a apoenzimhez. Ez a különbség a holoenzim és a apoenzim között.” (716 leütés)

Módosított változat: Az enzimek olyan fehérjék, amelyek a vegyi folyamatokat az átalakulás elindulásához szükséges energia csökkentésével gyorsítják. Ezt a célvegyület megkötésével érik el. Egyes enzimek csak fajlagos kismolekula (társható) megkötésével válnak tevékenyvé. Ezeknek a hatástalan fehérjérszét részenzimnek, a társhatóval egyesült hatásos formáját teleenzimnek nevezzük. (363 leütés)

Ez a bekezdés nemcsak tele van szükségtelen idegen szóval, de értelmezési hibák is előfordulnak benne. Továbbá bonyolult és terebélyes. Részleteiben:

- „Az enzimek a sejtek biológiai katalizátorai.” Nevetlenül közhely: az elemi iskolát végzettek is tudják, hogy az enzimek katalizálnak, magyarul: sarkallják a vegyfolyamatokat. A *biológiai* jelző felesleges, mert magától értetődik, és nincs más katalizátor a sejtben.
- „Csökkentik a reakció előfordulásához szükséges energiát.” A *reakciót* – bár köznyelvi jövevényszó –, idegennek érzékeljük. Többféle jelentése van; itt vegyfolyamatot jelent. Célszerűbb is ezt használni helyette, mert pontosabb, noha a szövegkörnyezet alapján a *reakció* szó jelentése is egyértelmű.
- „Az enzimek növelik a reakció sebességét azáltal, hogy aktívan indukálják a szubsztátot termékekké konvertálják.” A mondat többszörösen hibás. Egyrészt úgy értelmezhető, hogy az enzimek a reakció sebességét fokozzák aktívan, de értelmezhető úgy is, hogy aktívan indukálják a szubsztátot. Egyik sem felel meg a valóságnak. Az *indukál* jelentése ebben a vonatkozásban: 'előidéz, okoz'. A szubsztát az enzim célmolekulája, ezt kapcsolja, és

gyorsítja átalakulását (konvertálását) más molekulává – ezt nevezzük terméknek. A szubsztrát magyarul *aljzat*. Az aljzat kapcsolásával indul el a vegyefolyamat, tehát az enzim a vegyefolyamat elindulásához szükséges energiát (indítóenergia) csökkenti. A mondat azért nem értelmezhető pontosan, mert valahol hiányzik egy vessző.

- „Ezek a reakciók katalitikusan katalizálják a reakciókat.” Szegény magyar orvosi nyelv! A katalitikusan katalizál számomra nem értelmezhető. A katalitikus jelentése a 'katalízisből eredő, azzal kapcsolatos'; katalízisből eredően katalizál? Nem katalitikus katalizálás nem létezik.
- „Az enzimek fehérjemolekulákból állnak. Az enzim fehérje része a apoenzim néven ismert. Az apoenzimnek meg kell kötődnie a nem fehérjék kismolekulákkal, amelyeket kofaktoroknak neveznek, hogy aktívvá váljanak. Ha a apoenzim a kofaktorhoz kötődik, a komplex holoenzimként ismert.” A mondatokból úgy tűnik, hogy az enzimnek van egy fehérjerésze, amelynek meg kell kötni egy kis molekulát – ezt nevezik kofaktornak – ahhoz, hogy tevékenyvé váljék. Vannak ilyen enzimek, de az enzimek zöme egyetlen fehérje, és önmagában hat. A kofaktort az enzimekben magyarul *tárthatónak* nevezük, a fehérje összetevőjét (apoenzim) pedig *részenzim*-nek. Ha a kettő kapcsolódik, az enzim teljessé válik, ez a holoenzim, amely magyarul *teleenzim*. A kettő együtt egyetlen enzim, nem komplex, azaz több különböző molekula együttese valamely feladat ellátására. Az első és második mondat ellentmondásban van, mert az elsőben az áll, hogy az enzimek fehérjemolekulák, a másodikban pedig az, hogy az enzim fehérje része. Ha a második igaz, akkor az enzim nem csak fehérje. A molekula utótág teljesen felesleges, mert nincs nem molekula fehérje.
- „A holoenzim katalitikusan aktív a kémiai reakció megindításához. Az aljzat a holoenzimhez kötődik, nem a apoenzimhez. Ez a különbség a holoenzim és a apoenzim között.” Terjengősség. Katalitikusan aktív egyszerűen azt jelenti, hogy sarkall, de nem is lehet másként aktív – magyarul tevékeny –, mert enzim, amelynek csak a sarkallás (katalizálás) a feladata. A további rész egyszerűen fogalmazva: az apoenzim tárthatót köt, az így létrejött teleenzim aljzatot.

A módosított változathoz kiderül, hogy az eredeti fogalmazás igen terebélyes, hiszen majd feleolyan röviden és egyértelműen is megfogalmazható a magyar nevezetekkel.

- „Azokat a legfontosabb, a citokróm rendszeren keresztül létrejövő gyógyszer-interakciókat kell mindenképpen ismernünk, amelyek a CYP enzimsaládhoz tartozó izoenzimek gyakran alkalmazott inhibitorainak, induktorainak és szűk terápiás spektrumú szubsztrátjainak részvételével történnek.”

Módosított változat: Azokat a legfontosabb, a citokróm rendszeren keresztül létrejött gyógyszer-kölcsönhatásokat kell mindenképpen ismernünk, amelyek a CYP enzimsaládhoz tartozó azonenzimek gyakran alkalmazott gátlóinak, serkentőinek és a szűk kezeléshatású aljzatainak részvételével jönnek létre.

Gyógyszerkölcsönhatásokat ismertető tudományos közleménynek a példamondatot tartalmazó része a citokróm-P450 enzimrendszerrel összefüggő kölcsönhatásokat tárgyalja. A mondat teljesen érthető, szabatosan fogalmazott. Mégis megakadt a szemem rajta. Tényleg annyira hiányos a magyar orvosi szókincsünk, hogy egy (kötőszók nélkül) 25 szavas mondatban kilencet idegen szóval kell mondani? Ha így van, nagy a baj. Néhányat megszokottan helyettesíthetünk magyar szókkal: inhibitorok *gátlók*; induktorok *serkentők*; gyógyszer-interakciók *gyógyszer-kölcsönhatások*. A *szűk terápiás spektrumú* minden további nélkül mondható *szűk kezeléshatásúnak* vagy egyszerűen *szűkhatásúnak*. A *szubsztrát* és az *izoenzim* általánosan elfogadott és használt szakszó, de található magyar megfelelő. A szubsztrátot nagyrítván *aljzatnak* nevezik; a kortárs tudományírásban is olvasható. Az izoenzimnek nincs elfogadott magyar változata; *azonenzim*-nek nevezem. A citokróm-P450 enzimnek a neve, nem magyarítjuk, a CYP pedig a *Cytochrome* P450 nemzetközi betűszója. Végeredményben a 9 idegen szóból csak kettő szükséges, ezek közül is az egyik betűszó. A többi szükségtelen.

A szükségtelen idegen szavak használatának hátrányáról már nagyon sokszor írtunk, a *Magyar Orvosi Nyelv* hasábjain is. Csupán azt szeretném kiemelni, hogy a mondat szerzője is elszámolással tartozik a magyar közösségnek és magának is az anyanyelvének használatáról. Az ilyen mondatok olvasása azt a benyomást keltheti, hogy szegény a magyar szókincs, a magyar nyelv. Ne ártsunk magunknak!

Megjelent

A magyar orvosi nyelv története

Szerkesztette: Bősze Péter, Kapronczay Katalin és Keszler Borbála

Írták: Balázs Géza, Balogh Judit, Bősze Péter, Donáth Tibor, Dörnyei Sándor, Grabarits István, Gyéresi Árpád, H. Péter Mária, ifj. Kaán Miklós, Kapronczay Károly, Kapronczay Katalin, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss László, Magyar László András, Molnár László, Nagy Ágota, Nyáry Szabó László, Rác János, Radó Gábor, Szabó Attila, Szabó T. Attila, Tóth Etelka, Varga Mónika

A magyar orvosi nyelv a magyar nyelv ikertestvére. Együtt születtek, hiszen legelső szavaink között az egészséggel kapcsolatosak is megjelentek. Az ikertestvérek csecsemőkora és cseperedése is azonos úton járt, az orvosi nyelv szaknyelvvé alakulása csak az orvoslás mesterséggé válásával jött létre, úgy hat-hétszáz évvel ezelőtt. A kötet is ezt az időszakot igyekszik feltárni a teljesség igénye nélkül.

A magyar orvosi nyelv történetének ismertetésében egyrészt a nyelvi korszakolás szolgált zsinórmértékül, de a kérdést más szempontok (társaságok, folyóiratok, orvostudományi területek stb.) szerint is megközelítették a szerzők. Külön fejezetet szenteltek az orvosi nyelvünkkel behatóan foglalkozó orvosok munkásságának. Sokszakmás összeállítás: nyelvészek, orvosok, gyógyszerészek, orvostörténészek stb. közös munkája.

Orvosi nyelvünknek gazdag, félezer éves múltja van, ennek ellenére történetét még senki nem írta meg, így hiánypótló a mű. Új úton jártak a szerzők és a szerkesztők, és izgalmas történelmi összeállítást készítettek a középkori boszorkányperek jegyzőkönyveiben felbukkanó betegségnevektől a XIX–XX. századi tudatos szakmai nyelvújításig.

A jelen és a jövő a múltban gyökerezik; feltárása visz előre. Sarkalljon ez a könyv is bennünket!

TARTALOM

ELŐSZÓ

1. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

Az orvosi nyelv fogalma, a magyar orvosi nyelv meghatározása, korszakolása

Bősze Péter, Keszler Borbála

A régi magyar (XV–XVII. század közepe) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

Keszler Borbála

2. A MAGYAR ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE KORSZAKOK SZERINT A RÉGI MAGYAR ORVOSI NYELV A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG

XVI. SZÁZAD – A MAGYAR ORVOSI NYELV ELSŐ SZÁZADA

Történelmi háttér – a Sárvári Iskola és Sylvester János

Bősze Péter, Szabó T. Attila

A tudós és a népi orvoslás viszonya

Kaán Miklós

Népi orvoslókönyvek, receptek, orvosságos könyvek

Keszler Borbála, Kaán Miklós

Orvosi nyelvünk a XIV–XVII. századi nyelvemlékekben (kódexek, levelek, boszorkányperek)

Varga Mónika

A szójegyzékek és a korai szótárak orvosi kifejezései

Keszler Borbála

Melius Juhász Péter és a *Kolozsvári Herbárium* (1578) – az első magyar természettudományos kézikönyv – mutatóiban foglalt orvosi fogalmak

Szabó T. Attila

Beythe András (1564–1599) és a *Fíveskönyv* (1595)

Szabó T. Attila

Váradi Lencsés György (1530–1593): *Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica*, a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsestára
Szabó T. Attila

XVII. SZÁZAD – A TUDATOS SZÓALKOTÁS KEZDETE

Történelmi háttér
Bősze Péter
Szenczi Molnár Albert
Keszler Borbála
Apáczai Csere János
Keszler Borbála
Comenius Amos
Keszler Borbála
Pápai Páriz Ferenc
Keszler Borbála, Kaán Miklós

XVIII. SZÁZAD – A TUDOMÁNYOS ORVOSI NYELV KEZDETE

Történelmi háttér
Bősze Péter
Orvosi nyelvünk nyomai a XVIII. századi boszorkányperekben
Varga Mónika
Miskóltzy Ferentz, a nyelvújítás előhírnöke
Keszler Borbála
Csapó József
Szabó Attila, Keszler Borbála
Weszprémi István
Tóth Etelka
Mátyus István
Kapronczay Katalin
Rácz Sámuel
Keszler Borbála
Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság
Kapronczay Katalin
Diószeghi Sámuel, Fazekas Mihály
Szabó Attila, Keszler Borbála

A NYELVÚJÍTÁS – A TUDOMÁNYOK MEGSZÓLALÁSA MAGYAR NYELVÜNKÖN

XIX. SZÁZAD – AZ EGYETEMES MAGYAR ORVOSI NYELV KIALAKULÁSA

Történelmi háttér
Bősze Péter
A nyelvújítás korszakai és módszerei
Keszler Borbála
A Magyar Tudományos Akadémia szerepe
Kiss Jenő
Kováts Mihály
Kapronczay Katalin
Bugát Pál
Bősze Péter, Kapronczay Katalin
Bugát Pál orvosi szavai
Balogh Judit
Az Orvosegyesület, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat – törekvések az orvosi nyelv fejlesztése érdekében
Kapronczay Katalin
Reformkori följegyzések betegségről, gyógyításról Szeder Fábán Benedek-rendi szerzetes naplójából
Grabarits István, Nagy Ágota

A MAGYAR ORVOSI NYELV A XX–XXI. SZÁZADBAN

Orvosi nyelvünk a XX. században
Bősze Péter
Mai orvosi nyelvünk
Bősze Péter

3. A MAGYAR ORVOSI NYELVVEL, NYELVÉSZETTEL FOGLALKOZÓ ORVOSOK A XVIII–XX. SZÁZADBAN

Bevezető
Bősze Péter
Almási Balogh Pál
Kiss László
Barts József
Kapronczay Katalin
Báti János
Kapronczay Katalin
Bene Ferenc
Kapronczay Katalin
Benkő Sámuel
Magyar László András
Idősebb Csapody István
Kapronczay Katalin
Decsy Sámuel
Kiss László
Domby Sámuel
Kapronczay Katalin
Fabini János
Radó Gábor
Flór Ferenc
Kapronczay Károly
Gyarmathy Sámuel
Balázs Géza
Horváth József
Kiss László
Lovász Imre
Kapronczay Katalin
Magyar-Kossa Gyula
Kapronczay Katalin
Marikowzki Márton
Kiss László
Nyulas Ferenc
Kapronczay Katalin
Pólya József
Kiss László
Pucz Antal
Kiss László
(Schedel) Toldy Ferenc
Kapronczay Károly
Tiszaamarti Antal
Bősze Péter
Vámossy Zoltán
Péter H. Mária
Wertner Mór
Kiss László
Zsoldos János
Kapronczay Katalin

4. A MAGYAR ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE ORVOSI NYELVÜNK EGYES TERÜLETEI SZERINT

- **A gyógyszerek szerepe a magyar orvosi nyelvben**
A gyógynövények és a magyar orvosi nyelv
Keszler Borbála, Szabó Attila, ifj. Kaán Miklós
Növénynevek a gyógyítás nyelvéből
Rácz János
Pozsonyi Taxa
Kapronczay Katalin
Schuster János
Kapronczay Katalin

A magyar nyelvű orvosi és gyógyszerészeti írásbeliség fél évezred erdélyi keletkezésű levéltári anyagaiban; az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság

Gyéresi Árpád

Receptirodalom, gyógyszeres könyvek és a gyógyszerkönyvek

Grabarits István

Kazay Endre és a Gyógyszerész lexicon

Nyáry Szabó László

Balogh Kálmán szerepe az orvosi-gyógyítói gyakorlat szakmai nyelvvezetékének alakulásában

Gyéresi Árpád

• A szülészeti nyelv alakulása

Fejezetek a magyar bábászati-szülészeti nyelv alakulásának történetéből

Kiss László

Szeli Károly

Kapronczay Katalin

Népi babonák, nyelvi kifejezések a gyerekszületésről

Balogh Judit

• Tudományos közlemények, értekezések, szótárak

A magyar tudományos közlések nyelvének alakulása orvosi folyóiratainkban – Markusovszky Lajos

Bősze Péter

Magyar nyelv az orvosdoktori értekezésekben

Dörnyei Sándor

A magyar orvosi és gyógyszerészeti szótárak története

Magyar László András

• Orvosi egyetem, tudományágak

A magyar orvosi nyelv az egyetemeink tükrében

Molnár László

A magyar anatómiai nevek története és Mihálikovics Géza

Donáth Tibor (Bősze Péter)

• Tájnyelvek, európai orvosi nyelv

A magyar népnyelv és az orvosi szókincs

Nyáry Szabó László

A magyar orvosi nyelv az európai orvosi nyelv tükrében

Magyar László András

TÁRGYMUTATÓ

A könyv a Medicina Könyvkiadó gondozásában jelent meg Budapesten 2021-ben (ISBN 978 963 226 824 8).
Felelős szerkesztő: Bánki Judit, műszaki szerkesztő: Kökösi-Sigmond Gábor, a borító tervezete: Bede Tamásné.

A könyv kiadását az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat támogatta.

Beszerezhető a Medicina könyvesboltjaiban és a honlapján keresztül (www.medicina-kiado.hu).

Az ember lételének fő törvénye a(z) lévén, hogy minden tehetségeit a lehetőségig kifejtse, a maga és az egész emberiség további előmenetelén dolgozzon; a nyelv pedig a nemzeti kimíveltetéssel szorosan egy lépést tartván, ezekből természetesen következik, hogy a nyelvnek csinosítása, tökéletesítése nemcsak megengedhető, hanem kerülhetetlenül szükséges, minden nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly természetes, mint a természet maga...

Teleki József

E SZÁMUNK KÖZREMŰKÖDŐI

BALOGH JUDIT	Budapest <i>baloghjuditeva@gmail.com</i>
BERÉNYI MIHÁLY	Budapest <i>drbem@hotmail.com</i>
GAÁL CSABA	Ehingen, Tagesklinik, Németország <i>DrGaal@aol.com</i>
KESZLER BORBÁLA	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest <i>keszler.b@t-online.hu</i>
NYÁRY SZABÓ LÁSZLÓ	Magyar Kulturális Örökség Alapítvány, Szeged <i>levelek@makultur.hu</i>
RÁCZ JÁNOS	Pécsely <i>raczjanos@indamail.hu</i>
RADÓ GÁBOR	Budapest <i>mdrado@gmail.com</i>
SZABÓ T. ATTILA	Balatonfüred <i>szabotattila@gmail.com</i>

